

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОРСУК ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 347.61/.64.086

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ
У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ**

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Борсук В. О.

Наукова керівниця:
СЕРДЕЧНА Ірина Леонідівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка

Хмельницький – 2026

АНОТАЦІЯ

Борсук В. О. Позбавлення батьківських прав у сімейному праві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради. Хмельницький, 2026.

Дисертацію присвячено позбавленню батьківських прав у сімейному праві. Розкрито розвиток національного законодавства щодо позбавлення батьківських прав. Визначено місце позбавлення батьківських прав у системі санкцій в сімейному праві, а також визначено місце сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі Сімейного кодексу України (надалі – СКУ).

Сформульовано авторське бачення «позбавлення батьківських прав у сімейному праві», що є санкцією, яка застосовується судом у встановлених законом випадках до матері, батька (позбавлення матері, батька батьківських прав), усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини (позбавлення усиновлювача батьківських прав), які не виконують батьківських обов'язків, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком, матір'ю та дитиною чи між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини і самою дитиною. Обґрунтовано, що позбавлення батьківських прав у сімейному праві доцільно розглядати в таких аспектах: а) як складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, своїх батьківських обов'язків (статичний аспект); б) як сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що застосовується судом до матері, батька, усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, як правовий наслідок невиконання нею, ним батьківських обов'язків (динамічний аспект).

Обґрунтовано, що в законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки вичерпний (закритий), перелік підстав позбавлення батьківських прав, зокрема, встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

Дістали розвитку наукові положення про доцільність законодавчого розмежування підстав і порядку позбавлення батьківських прав. Доведено, що лише в ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться про систему підстав позбавлення батьківських прав, а в інших приписах цієї статті, зокрема, в ч. ч. 2, 3, 4, 5 і 6, ідеться про порядок позбавлення таких сімейних прав.

Розглянуто своєрідні підходи зарубіжних законодавців щодо підстав та порядку позбавлення батьківських прав та подібних до нього інститутів сімейного права.

Визначено поняття права на подання позову про позбавлення батьківських прав.

Досліджено поняття «заява про надання права на побачення з дитиною» як цивільний процесуальний документ, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною. Сформульовано поняття «надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав» як надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи, що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини. Доведено, що для максимального врахування прав та інтересів дитини на законодавчому рівні доцільно встановити альтернативу: або державний виконавець, або приватний виконавець має здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною. Запропоновано власну дефініцію «влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав».

Обґрунтовано, що до наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Поняття безповоротності поновлення батьківських прав визначено як неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом.

Запропоновано дефініцію «поновлення батьківських прав у сімейному праві». Автором визначено поняття «поновлення усиновлювача батьківських прав».

Розкрито поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав. Запропоноване бачення відмови в позові про поновлення батьківських прав. Дістали подальшого розвитку наукові положення про темпоральні питання подання позову про поновлення батьківських прав. Доведено, що доцільно ч. 4 ст. 169 СКУ доповнити абзацом другим про те, що позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішення суду про позбавлення батьківських прав. Сформульовано авторське бачення рішення суду про поновлення батьківських прав.

Розглянуто своєрідні підходи зарубіжних законодавців щодо підстав та порядку поновлення батьківських прав та подібних до нього інститутів сімейного права.

Ключові слова: батько, мати, діти, безповоротність поновлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків, позбавлення батьківських прав у сімейному праві, позбавлення усиновлювача батьківських прав, поновлення батьківських прав у сімейному праві, поновлення усиновлювача батьківських прав, право на подання позову про позбавлення батьківських прав, право на подання позову про поновлення батьківських прав, санкції в сімейному праві.

SUMMARY

Borsuk V. O. Deprivation of parental rights in family law. – Qualifying scientific work in manuscript form.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Oblast Council, Khmelnytskyi, 2026

The thesis is devoted to the deprivation of parental rights in family law. It reveals the development of national legislation regarding the deprivation of parental rights. The study defines the place of deprivation of parental rights within the system of sanctions in family law, as well as the position of family law sanctions applicable to mothers and fathers within the structure of the Family Code of Ukraine.

The author's vision of "deprivation of parental rights in family law" is formulated, which is a sanction applied by a court in cases established by law to a mother, father (deprivation of parental rights), the adoptive parent who was recorded as the mother, the father of the child adopted by him (deprivation of the adoptive parent of parental rights) who do not fulfill parental duties, as a result of which the legal relationship between the father, mother and the child or between the adoptive parent who was recorded as the mother, the father of the child adopted by him and the child himself is lost: a) as a component of a family law norm that establishes a personal non-property sanction for failure to fulfill parental duties by a mother, father, adoptive parent, who was recorded as the mother, father of the child adopted by him (static aspect); b) as a family law sanction of a personal non-property nature, applied by the court to a mother, father, adoptive parent, who was recorded as the mother, father of the child adopted by him, as a legal consequence of her failure to fulfill parental duties (dynamic aspect).

It is justified that the law should contain an inexhaustible (opened), and not, on the contrary, an exhaustive (closed), list of grounds for deprivation of parental rights, in particular, establish that the mother, father may be deprived of parental rights on other grounds that are of significant importance, in particular, her, his behavior is not lawful, contradicts the moral principles of society.

Scientific provisions on the expediency of legislative delimitation of the grounds and procedure for deprivation of parental rights have been developed. It has been proven that only Part 1 of Article 164 of the Family Code of Ukraine, entitled “Deprivation of Parental Rights”, refers to the system of grounds for deprivation of parental rights, and other provisions of this article, in particular, in Parts 2, 3, 4, 5 and 6, refer to the procedure for deprivation of such family rights.

The concept of the right to file a lawsuit for deprivation of parental rights has been defined.

The concept of “application for granting the right to visit a child” has been defined as a civil procedural document with which a mother or father deprived of parental rights applies to the court to enable visits with their child. The concept of “granting the right to visit a child to a mother or father deprived of parental rights” is formulated as the provision in court of the possibility of one-time and periodic visits with a child to a mother or father deprived of parental rights in the presence of another person, which will positively affect the life, health and moral upbringing of the child. It is proved that in order to take into account the rights and interests of the child to the maximum extent at the legislative level, it is advisable to establish an alternative: either a state executor or a private executor should carry out compulsory execution of decisions on establishing a visit with her or removing obstacles to visiting the child. Our own definition of “placement of a child whose parents are deprived of parental rights” is proposed.

It is substantiated that the term “irreversibility of restoration of parental rights” should be introduced into scientific family law circulation. The concept of irreversibility of restoration of parental rights is defined as the impossibility of restoring the lost parental rights of the mother, father, adoptive parent in cases established by law.

The definition of “restoration of parental rights in family law” is proposed. The author defines the concept of “restoration of adoptive parent’s parental rights”.

The concept of the right to file a claim for the restoration of parental rights is defined. The author’s vision of the court’s decision on the restoration of parental

rights is formulated. The scientific provisions on the temporal issues of filing a claim for the restoration of parental rights have been further developed. It is proved that it is advisable to supplement Part 4 of Article 169 of the Family Code of Ukraine with a second paragraph stating that a claim for the restoration of parental rights may be filed no earlier than 6 months from the date of entry into force of the court's decision on the deprivation of parental rights.

The peculiar approaches of foreign legislators to the grounds and procedure for the restoration of parental rights and similar institutions of family law are considered.

Keywords: *father, irrevocability of restoration of parental rights, removal of a child from parents, children, mother, deprivation of parental rights in family law, deprivation of an adoptive parent of parental rights, restoration of parental rights in family law, restoration of an adoptive parent of parental rights, right to file a lawsuit for deprivation of parental rights, right to file a lawsuit for restoration of parental rights, sanctions in family law.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Борсук В. Досвід правового регулювання позбавлення батьківських прав за законодавством Молдови та окремих держав Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №3 (31). С. 95-100. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1441/1488>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.95>.
2. Борсук В. Правові підстави позбавлення батьківських прав: питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. №5 (57). С. 129-134. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/10992>. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.22>.
3. Борсук В. О. Безповоротність поновлення батьківських прав та поновлення таких сімейних прав. *Наше право*. 2025. №3. С. 141-146. URL: <https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-cont>

ent/uploads/archive/NP-2025-3/NP_2025_3_141.pdf.

DOI:

<https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.19>.

4. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. 2025. №17. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* URL:

<https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-17-01-10>.

DOI:

<https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-01-10>.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Борсук В. О. Поняття та підстави позбавлення батьківських прав в сімейному праві. *Двадцять перші осінні юридичні читання: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року).* Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 120-122.

2. Борсук В. О. Судовий захист прав та інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року).* Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 37-39.

3. Борсук В. О. Поновлення батьківських прав: поняття та правові наслідки у законодавстві та правовій доктрині. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.).* Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 268-270.

4. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для особи, позбавленої батьківських прав. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави: збірник тез XXVII*

щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 10 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 21-23.

5. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для дитини та інших членів сім'ї особи, позбавленої батьківських прав. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 372-375.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВА ТА УНІВЕРСАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ.....	22
<i>1.1. Розвиток національного законодавства щодо позбавлення батьківських прав.....</i>	<i>22</i>
<i>1.2. Місце позбавлення батьківських прав у системі санкцій в сімейному праві.....</i>	<i>33</i>
<i>1.3. Поняття позбавлення батьківських прав у сімейному праві.....</i>	<i>42</i>
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>60</i>
РОЗДІЛ 2. АЛГОРИТМ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ.....	62
<i>2.1. Система підстав позбавлення батьківських прав.....</i>	<i>62</i>
<i>2.1.1. Підстави позбавлення батьківських прав за національним законодавством.....</i>	<i>62</i>
<i>2.1.2. Підстави позбавлення батьківських прав за законодавством зарубіжних країн.....</i>	<i>77</i>
<i>2.2. Право на подання позову про позбавлення батьківських прав.....</i>	<i>123</i>
<i>2.3. Порядок позбавлення батьківських прав.....</i>	<i>139</i>
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>142</i>
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ І ПОНОВЛЕННЯ ТАКИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ.....	144
<i>3.1. Поняття і система правових наслідків позбавлення батьківських прав.....</i>	<i>143</i>
<i>3.2. Надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав.....</i>	<i>154</i>
<i>3.3. Правове забезпечення влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав.....</i>	<i>161</i>
<i>3.4. Безповоротність поновлення батьківських прав. Поняття, підстави, порядок і правові наслідки поновлення батьківських прав.....</i>	<i>166</i>
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>185</i>
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ.....	212

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Звернення до теми, присвяченої питанням позбавлення батьківських прав (далі – ПБП) у сімейному праві, є безсумнівною як у теоретичній, так і в практичній площинах. По-перше, згідно із Звітом про здійснення правосуддя Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду справ про ПБП у 2024 році перебувало на розгляді (всього) – 152, з них: не розглянуто на початок періоду – 28, надійшло на розгляд – 124. Передано справ про ПБП на розгляд до Великої Палати Верховного Суду – 1. Розглянуто (всього) – 106 справ про ПБП, з них: відмовлено у відкритті провадження – 12, повернуто – 24, закрито касаційне провадження – 1, у задоволенні скарги відмовлено та судові рішення залишено без змін – 46, скаргу задоволено та судові рішення скасовано (всього) – 20, з них: із закриттям провадження у справі /залишенням заяви без розгляду – 0, з направленням на новий розгляд – 12, з направленням для продовження розгляду – 0, з ухваленням нового рішення – 3, із залишенням у силі рішення першої інстанції – 4. Не розглянуто на кінець періоду 40 справ про ПБП [27, с. 8].

Відповідно до Звіту судів першої інстанції про розгляд справ про ПБП перебувало на розгляді (всього) – 14805, у т.ч. надійшли у звітному періоді 14142. Кількість розглянутих позовних заяв, з них: повернуто – 1545, залишені заяви без розгляду – 20, відмовлено у відкритті провадження – 31, відкрито провадження – 11128, із порушенням строків, установлених ЦПК України – 2113. Не розглянуто на кінець періоду справ про ПБП – 902 [166].

По-друге, в юридичній літературі є багато розробок, що безпосередньо чи опосередковано стосуються ПБП, що ґрунтуються на приписах колишнього законодавства, чинного законодавства та практики його застосування. Передусім ідеться про кандидатські дисертації: В. П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним цивільним законодавством України» (2021) [48]; М. В. Логвінової «Цивільна

та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми» (2006) [46]; Ю. В. Александрової «Процесуальні особливості розгляду цивільних справ про позбавлення батьківських прав» (2012) [1]; О. Ф. Лапчевської «Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України» (2013) [44]; Є. Д. Тонієвич «Санкції в сімейному праві України» (2015) [120]; І. О. Єфремової «Заходи відповідальності у сімейному праві» (2017) [26]. Варто згадати дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії, авторками яких є: О. М. Оніщук «Зловживання батьківськими правами» (2021) [52]; О. В. Резвова «Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України» (2021) [99], С. С. Бичкова «Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав» (2021) [3]. Увага наукової громадськості до ПБП або суміжної тематики присвячена в статтях, що входять до великих юридичних енциклопедій, авторами яких є В. А. Ватрас, І. С. Канзафарова, Л. В. Красицька, О. В. Розгон, Л. М. Токарчук, П. А. Чеберяк, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон. Інші публікації за тематикою дослідження фігурують у численних фахових наукових виданнях, а також у матеріалах науково-практичних заходів як всеукраїнського, так і міжнародного рівнів.

Наведене вище, повною мірою не забезпечує розвиток законодавства про ПБП та практику його застосування, динаміку сімейно-правової думки в цьому ракурсі. Все це спонукає до провадження системного дослідження ПБП у сімейному праві на рівні дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності «Право».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації корелюється із загальноуніверситетською науковою темою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» (номер державної реєстрації 0117U000103), а також науковій темі кафедри приватного права того самого закладу вищої освіти «Актуальні питання правового регулювання здійснення та захисту особистих

немайнових і майнових прав суб'єктів приватного права» (номер державної реєстрації 0124U002539).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол №6 від 28 жовтня 2022 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертації є розв'язання наукового завдання, що полягає в формуванні комплексного бачення ПБП у сімейному праві, а також у розробці науково обґрунтованих висновків і рекомендацій за предметом дослідження.*

Визначеній меті кореспондована низка *завдань дослідження*, зокрема:

- 1) охарактеризувати розвиток національного законодавства щодо ПБП;
- 2) визначити місце ПБП у системі санкцій в сімейному праві;
- 3) окреслити поняття і ознаки ПБП у сімейному праві;
- 4) визначити систему підстав ПБП;
- 5) охарактеризувати право на подання позову про ПБП;
- 6) з'ясувати поняття і систему правових наслідків ПБП;
- 7) окреслити питання про надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав;
- 8) розкрити правове забезпечення влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав;
- 9) обґрунтувати парадигму безповоротності поновлення батьківських прав, а також окреслити поняття, підстави, порядок і правові наслідки ПБП;
- 10) сформулювати науково обґрунтовані висновки та пропозиції за предметом дослідження.

Об'єктом дослідження є правовідносини між матір'ю, батьком і дітьми.

Предметом дослідження є наукові сімейно-правові ідеї, концепції, теорії, законодавство та практика його застосування щодо ПБП.

Методи дослідження. Дослідження ПБП у сімейному праві ґрунтується на загальнонаукових (аналізу, індукції, дедукції, синтезу) та спеціально-юридичних наукових методах. Так, *історико-правовий метод*

уможливив розкрити розвиток національного законодавства щодо ПБП (*підрозділ 1.1.*), генезу наукових сімейно-правових явищ, що є дотичними до предмета дослідження (*розділи 1, 2, 3*).

Структурно-функціональний та системний аналіз допомогли визначити місце ПБП у системі санкцій в сімейному праві, а також визначити місце сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі СКУ (*підрозділ 1.2*); розкрити систематику підстав ПБП (*підрозділ 2.1*).

Формально-логічний метод уможливив розроблення авторських дефініцій, зокрема: «позбавлення батьківських прав у сімейному праві» (*підрозділ 1.3*), «право на подання позову про ПБП», «відмова в позові про ПБП» (*підрозділ 2.1*), «заява про надання права на побачення з дитиною», «надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав» (*підрозділ 3.2*), «влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав» (*підрозділ 3.3*), «безповоротність поновлення батьківських прав», «поновлення батьківських прав у сімейному праві», «право на подання позову про поновлення батьківських прав», «рішення суду про поновлення батьківських прав», «поновлення усиновлювача батьківських прав» (*підрозділ 3.4*).

Порівняльно-правовий метод сприяв зіставленню підходів українського та зарубіжних законодавців до відібрання дитини без ПБП, до ПБП і до поновлення батьківських прав (*підрозділи 1.2, 2.1, 3.4.*); порівняння теоретико-прикладних засад, що стосуються предмета дослідження (*розділи 1, 2, 3*).

Методи ретроспективного та перспективного аналізу і моделювання дали змогу сформулювати висновки і пропозиції, що стосуються всього дослідження (*розділи 1, 2, 3*). Застосування згаданих вище методів диференціювалося залежно від розв'язання поставлених завдань кваліфікаційної наукової праці.

Нормативно-правову основу дослідження формують приписи СКУ [110], Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ)[122], Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ)[123], інших актів сімейного національного й зарубіжного законодавства, а також сімейного законодавства Австрії, Азербайджану, Албанії, Аргентини, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Греції, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Монако, Німеччини, Перу, Польщі, Румунії, Сербії, Словенії, Словаччини, Хорватії, Франції, Чехії, Чорногорії, Японії тощо.

Теоретичну основу дослідження ПБП у сімейному праві формують наукові праці, авторами яких є: Ю. В. Александрова, С. С. Бичкова, А. М. Буряченко, В. А. Ватрас, О. М. Ватула, Н. В. Волкова, О. М. Ганкевич, К. М. Глиняна, В. С. Гопанчук, Л. Є. Гузь, М. М. Дякович, Н. А. Д'ячкова, І. О. Єфремова, І. В. Жилінкова, О. М. Калітенко, Н. М. Конончук, Л. В. Красицька, О. Ф. Лапчевська, М. В. Логвінова, В. П. Мироненко, К. В. Москаленко, В. Ю. Москалюк (Євко), Я. С. Мошинська, О. М. Оніщук, В. О. Пархоменко, О. В. Розгон, М. В. Менджул, О. В. Резвова, З. В. Ромовська, В. В. Семиполець, О. В. Ступак, Л. М. Токарчук, Є. Д. Тонієвич, В. І. Труба, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, П. А. Чеберяк, В. М. Чернега, Я. М. Шевченко, Л. В. Шевчук, В. В. Шеховцова, С. І. Шимон та ін. Здобутки згаданих вище представників науки приватного права уможливили розв'язати поставлене наукове завдання.

Емпіричний фундамент дослідження ПБП у сімейному праві забезпечують акти судової практики. До них належать: постанови Верховного Суду, Постанови Пленуму Верховного Суду України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця дисертація є новітнім системним сімейно-правовим дослідженням, в якому сформовані положення, яким притаманні елементи наукової новизни та відтворюють основні результати дисертації, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) сформульовано авторське бачення «позбавлення батьківських прав у сімейному праві» як санкції, що застосовується судом у встановлених законом випадках до матері, батька (позбавлення матері, батька батьківських прав), усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини (позбавлення усиновлювача батьківських прав), які не виконують батьківських обов'язків, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком, матір'ю та дитиною чи між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини і самою дитиною;

2) визначено поняття права на подання позову про ПБП: це суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про ПБП;

3) визначено поняття «заява про надання права на побачення з дитиною» як цивільний процесуальний документ, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною;

4) сформульовано поняття «надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав» як надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи, що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини;

5) обґрунтовано, що до наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Поняття безповоротності поновлення батьківських прав доцільно визначити як неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом;

б) запропоновано дефініцію «поновлення батьківських прав у сімейному праві» як порядку відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які позбавлені батьківських прав, та дитиною, або між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, і цією дитиною, що

здійснюється судом за наявності підстав, установлених законом, в інтересах дитини;

7) визначено поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав як суб'єктивного права, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про поновлення батьківських прав;

8) сформульовано авторську візію відмови в позові про поновлення батьківських прав як рішення суду, відповідно до якого відхиляються вимоги позивача, яким здебільшого є або один із батьків або орган опіки та піклування, щодо позбавлення іншого з батьків його батьківських прав щодо дитини;

9) сформульовано авторське бачення рішення суду про поновлення батьківських прав як базованого на засадах верховенства права, законності й обґрунтованості акта судової влади, що ухвалений іменем України та яким вирішується розгляд справи про поновлення батьківських прав;

удосконалено:

10) визначення поняття «поновлення усиновлювача батьківських прав» як повернення в судовому порядку та на підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених батьківських прав на підставі рішення суду про ПБП;

11) дефініцію «влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав» як передання дитини, мати, батько якої позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або дитячий заклад для забезпечення її виховання, освіти, розвитку і захисту її прав та інтересів;

дістали подальшого розвитку:

12) наукові комплексні уявлення про розвиток національного законодавства про ПБП у минулому та нинішньому сторіччях;

13) наукові положення щодо місця сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі СКУ. Доведено, що алогічним є розміщення приписів ст. 170 СКУ щодо відібрання дитини від батьків без ПБП після норм сімейного права, що встановлюють санкції у

вигляді ПБП. Адже ПБП є найсуворішою санкцією, що може бути застосовано до матері, батька. Це означає, що законодавчим приписам про ПБП мають передувати норми сімейного права, що уможливають відібрання дитини від батьків без ПБП;

14) наукові положення щодо розуміння ПБП. Обґрунтовано, що ПБП у сімейному праві доцільно розглядати в таких аспектах:

а) як складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, своїх батьківських обов'язків (статичний аспект);

б) як сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що застосовується судом до матері, батька, усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, як правовий наслідок невиконання нею, ним батьківських обов'язків (динамічний аспект);

15) наукові положення щодо української законодавчої системи підстав ПБП. Обґрунтовано, що в законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки вичерпний (закритий), перелік підстав ПБП, зокрема, встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства. Також вперше запропоновано розширити перелік підстав ПБП якщо мати батько є токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками (особами, що відмовляються від їжі), буліміками (особами, що безконтрольно переїдають з подальшим неприродним спустошенням шлунка), клептоманами (особами, які мають патологічне бажання що-небудь вкрати), піроманами (особами, які мають нестримний потяг до підпалів), а також особами, що мають сексуальні розлади.

16) наукові положення про доцільність законодавчого розмежування підстав і порядку ПБП. Доведено, що лише в ч. 1 ст. 164 СКУ, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться про систему підстав ПБП, а в інших

приписах цієї статті, зокрема, в ч. ч. 2, 3, 4, 5 і 6, ідеться про порядок позбавлення таких сімейних прав;

17) наукові положення щодо здійснення примусового виконання рішень про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з нею. Доведено, що для максимального врахування прав та інтересів дитини на законодавчому рівні доцільно встановити альтернативу: або державний виконавець, або приватний виконавець має здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною;

18) наукові положення про темпоральні питання подання позову про поновлення батьківських прав. Доведено, що доцільно ч. 4 ст. 169 СКУ доповнити абзацом другим про те, що позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішення суду про ПБП;

19) наукові комплексні уявлення про можливості позбавлення і поновлення батьківських прав та подібних до них інститутів зарубіжного сімейного права.

Практичне значення отриманих результатів дослідження ПБП в сімейному праві зводиться до того, що вони можуть втілюватися:

1) *в правотворчій діяльності* – під час розроблення нормативно-правових актів з питань, пов'язаних із ПБП та поновленням таких сімейних прав (*Акт впровадження Комітету ВРУ з питань правової політики від 11.02.2026 року*) (*Додаток Б*);

2) *у правозастосовній практиці*:

а) в діяльності судів різних інстанцій;

б) в діяльності органу опіки та піклування, участь якого є обов'язковою в справах про ПБП і поновлення батьківських прав;

3) *у науковій сфері*, зокрема:

а) для провадження нових досліджень ПБП, а також дотичної до неї тематики (проблематики);

б) під час підготовки науково-практичних видань за предметом дослідження;

4) *в освітній діяльності*, зокрема: для підготовки лекцій та навчально-методичних указівок і рекомендацій з навчальних дисциплін: сімейне право, проблеми сімейного права, джерела сімейного права, в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт впровадження результатів дослідження в освітній процес від 05.02.2026 року (Додаток В)*).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дослідження оприлюднено на: Міжнародній науковій конференції *«Двадцять перші осінні юридичні читання»*, присвяченій 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року); науково-практичному круглому столі *«Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення»*, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року); XXI науково-практичній конференції *«Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування»*, присвяченій 101-й річниці з дня народження В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2023 року); XXVII щорічній звітній науковій конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова *«Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави»* (м. Хмельницький, 10 березня 2023 року); V Міжнародній науково-практичній конференції *«Актуальні проблеми приватного та публічного права»*, присвяченої 94-річчю з дня народження О. І. Процевського (м. Харків, 31 березня 2023 року).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 9 наукових публікаціях, зокрема: 3 статтях у наукових фахових виданнях України, 1 статті у науковому періодичному виданні держави ЄС та ОЕСР (Польщі), а також у

тезах 5 повідомлень на науково-практичних конференціях та круглому столі, що проводилися на території України, зокрема, в Харкові та Хмельницькому.

Структура та обсяг дисертації. До структури цієї кваліфікаційної наукової праці входять: вступ, 3 розділи, що складаються з 10 підрозділів, висновки, список використаних джерел (166 найменувань) і 3 додатки. Повний обсяг рукопису становить 217 сторінок, з них 194 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ТА УНІВЕРСАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

1.1. Розвиток національного законодавства щодо позбавлення батьківських прав

Здійснення батьками своїх прав і виконання обов'язків, як слушно наголошено в науково-практичних джерелах, має ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності. Україна має власні історичні корені щодо статусу дитини в сім'ї. Тому, за словами наших сучасників, дуже важливе здійснення батьками прав і виконання ними обов'язків в сім'ях, де відбувається процес виховання дитини чи співмешканця з дитиною, чи дітьми різного віку і кожним індивідуально. Лише тоді між батьками та дітьми виникає потреба у глибокому особистому спілкуванні. Дитина має відчувати, що батьки дуже уважні до її успіхів та невдач, що неможливо при дефіциті спілкування з батьками. Науковці підкреслюють, що лише батьки, сім'я можуть дати дитині відчуття комфорту, яке залишається на все життя. Гідність людини, це сукупність моральних, світоглядних, професійних якостей, які надають їй підстави для самоповаги, усвідомлення своєї суспільної цінності. Українська сім'я свято дотримується моральних цінностей, вихованих традицій, така атмосфера формувала у дитини впевненість у собі. Батьківські права, як відзначають експерти з питань права, це передусім право на захист інтересів дитини, але часом в особливий період (вікові межі якого залежать від рівня розвитку дитини, а також її статі), інтереси дитини не лише не збігаються з інтересами батьків, але з їхньої точки зору, можуть загрожувати здоров'ю або навіть життю дитини [112, с. 215].

Складно також заперечити, що ПБП, як зазначає авторка СКУ, – це найсуворіша санкція серед тих, що можуть бути застосовані до батьків [108].

О. В. Резвова окреслила еволюцію правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в нашій країні [99, с. 41-61]. Однак спеціальних розроблень, що спрямовувалися б на розкриття історико-правової характеристики нашого дослідження, досі бракує. Тому почати ретельне вивчення ПБП слід з розвитку національного законодавства щодо нього. В. А. Ватрас справедливо радить, щоб дослідження будь-якого правового явища ґрунтувалося на історико-правовому аспекті проблеми [14, с. 120].

ПБП як інститут сімейного права, за висновками В. І. Труби, має давню історію, реальної законодавчої революції в регулюванні відносин батьків і дітей очікувати не доводиться. Адже законодавство України, як зазначає згаданий заслужений юрист України, пройшло шлях від батьківської влади над дитиною до рівноправ'я батьківських прав щодо дитини, від проживання дитини в інтересах своїх батьків до батьківства в найвищих інтересах своєї дитини [121, с. 82]. Однак треба відзначити, що згаданий вчений веде мову не про розвиток законодавства нашої держави про ПБП, а про розвиток національного законодавства, що впорядковувало батьківські відносини загалом.

Тому треба звернутися до *норм сімейного ретроправа*, які В. М. Чернега визначає як «типові та атипові (спеціалізовані) правила сімейного права, які держава створила, санкціонувала або апріорі визнавала обов'язковими на певному етапі історичного розвитку» [130, с. 201].

Як справедливо констатує З. В. Ромовська, в ст. 25 Кодексу 1926 року фігурували такі приписи: у разі невиконання батьками своїх обов'язків до дітей або неналежного здійснення ними батьківських прав, батьки можуть бути позбавлені батьківських прав за постановою суду, що не звільняє їх на майбутнє від накладів на утримання і виховання дітей. Заяви приватних осіб про ПБП подавалися до органів опіки, від яких залежало розв'язання питання про направлення цих заяв [108].

У первісній редакції ст. 70 Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року (далі – КпШС) визначалося лише п'ять підстав позбавлення батьківських прав. До них радянський законодавець відносив:

- а) ухилення від виконання обов'язків щодо виховання;
- б) зловживання батьківськими правами;
- в) жорстоке поводження з дітьми;
- г) шкідливий вплив на дітей аморальної, антигромадської поведінки;
- г) хронічний алкоголізм або наркоманія [108].

До ст. 70 внесені зміни відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР з питань, що стосуються жінок, сім'ї та дитинства» від 28 січня 1991 року систему підстав ПБП було розширено [86]. До неї увійшла відмова без поважної причини взяти дитину з пологового будинку (відділення) або іншого дитячого лікувально-профілактичного або навчально-виховного закладу [108]. Отже, колишнє законодавство встановлювало шість підстав ПБП.

Як за приписами СКУ, так і за приписами КпШС ПБП провадилося лише в судовому порядку (ч. 2 ст. 70). Якщо суд під час розгляду справи про ПБП виявляв у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він мав повідомити про це прокурора або порушити кримінальну справу (ч. 3 ст. 70 КпШС).

Крім того, КпШС установлював порядок порушення справ про ПБП. Тогочасний законодавець уможлилював суб'єкту правозастосування розглядати справи про ПБП за заявою державних або громадських організацій, одного з батьків або опікуна (піклувальника) дитини, а також за позовом прокурора (ч. 1 ст. 71 КпШС). Згідно з ч. 2 ст. 71 КпШС під час розгляду цих справ необхідно було подати письмовий висновок органів опіки і піклування, а також забезпечити участь у судовому засіданні представника цього органу і прокурора.

При ПБП обох з батьків дитина передавалася на опікування органів опіки і піклування (ст. 72 КпШС).

За ч. 1 ст. 73 КпШС органи опіки і піклування могли уможливити батькам, позбавленим батьківських прав, побачення з дитиною, якщо такі побачення не могли зашкодити дитині. Рішення органів опіки і піклування могло бути оскаржене батьками до суду (ч. 2 ст. 73 КпШС).

Приписи КпШС також установлювали наслідки ПБП. Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачали всі права, що ґрунтувалися на факті спорідненості з дитиною, щодо якої вони позбавлені прав, у т. ч. права вимагати від неї в майбутньому надання їм утримання (ч. 1 ст. 74 КпШС). ПБП не звільняло батьків від обов'язку з утримання дітей (ч. 2 ст. 74 КпШС).

Принагідно треба відзначити, що в КпШС містилися приписи про відібрання дітей без ПБП. Так, суд міг прийняти рішення про відібрання дитини і передання її на опікування органів опіки і піклування незалежно від ПБП, якщо залишення дитини в осіб, у яких вона перебувала, було небезпечне для неї (ч. 1 ст. 76 КпШС).

Приписи ч. 2 ст. 76 КпШС встановлювали, що у виняткових випадках, під час безпосередньої загрози життю або здоров'ю дитини, орган опіки і піклування вправі прийняти рішення про негайне відібрання дитини у батьків або інших осіб, на вихованні яких вона фактично перебуває. У цих випадках на згаданий орган покладався обов'язок негайно повідомити прокурора і в 7-миденний строк після прийняття рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків або одного з них батьківських прав або про відібрання дитини.

Згідно з ч. 3 ст. 76 КпШС за відсутності причин, що перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків міг постановити рішення про повернення їм дитини.

Під час розгляду в суді цих справ було необхідно подати письмовий висновок органів опіки і піклування, а також участь у судовому засіданні представника цього органу і прокурора (ч. 4 ст. 76 КпШС).

Тлумачення приписів ч. 5 ст. 76 КпШС під час задоволення позову про відібрання дітей без ПБП суд мав обов'язково вирішити питання про стягнення з батьків коштів на утримання дітей.

Як констатує З. В. Ромовська, що за Кодексами 1926 р. та 1969 р., «можливість позбавлення батьківських прав стосувалася лише кровних батьків. У разі невиконання усиновлювачами своїх обов'язків щодо усиновленої дитини могло відбутися лише скасування усиновлення. Ця законодавча база сприяла виробленню аксіомного твердження про те, що позбавлення батьківських прав може стосуватися виключно рідних батьків» [108].

За час функціонування СКУ ставлення до можливості позбавлення усиновлювача батьківських прав радикально змінилося; ця санкція трактується як «засіб захисту інтересів дитини і категоричного несприйняття уже не викликає» [108].

У СКУ фігурує низка статей, приписи яких установлюють підстави, порядок і правові наслідки ПБП (ст. ст. 164, 165, 166, 167, 168). За час функціонування згаданого нормативно-правового акта частина його приписів щодо ПБП змінилася. По-перше, ст. 164 СКУ доповнено новою частиною згідно із Законом України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 23 червня 2005 року, відповідно до якої рішення суду про ПБП після набрання ним законної сили суд надсилає органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини [84].

Первісною редакцією ч. 4 ст. 167 СКУ встановлювалося, що якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини. Тоді як у чинній редакції згаданої норми, викладеній в редакції Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 року [85], згадане переважне право мають також мачуха, вітчим.

Первісною редакцією ч. 5 ст. 167 СКУ встановлювалося, що якщо дитина не може бути передана бабі, дідові, іншим родичам, мачусі, вітчиму, вона передається на опікування органу опіки та піклування. Натомість у чинній редакції згаданої норми, викладеній в редакції згаданого вище нормативно-правового акта, дитина може бути передана органу опіки та піклування, якщо її, серед інших, не може бути передано повнолітнім братові, сестрі.

У першій редакції ч. 1 ст. 165 СКУ фігурувало вужче коло осіб, які уповноважені подати позов про ПБП. До них не був включений інший дитячий заклад, що фігурує в чинній редакції згаданої норми сімейного права, викладеній в редакції Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 року [85].

Первісна редакція ч. 4 ст. 164 СКУ передбачала, що якщо суд при розгляді справи про ПБП виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він порушує кримінальну справу. Її було модернізовано на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13 квітня 2012 року [78].

Початкова редакція п. 6 ч. 1 ст. 164 СКУ встановлювала, що мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він засуджені за вчинення злочину щодо дитини. Наведене правило було викладене в новій редакції на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України» від 16 травня 2013 року [80].

Ст. 164 СКУ доповнено новою частиною на підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо врахування відомостей про соціальний супровід сім'ї (особи) при захисті у судовому порядку сімейних прав та інтересів» від 03 вересня 2015 року: під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав суд бере до уваги

інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу [82]. Пильна увага на цих приписах фокусуватиметься далі.

На підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину» від 17 травня 2016 року абз. 2 ч. 2 ст. 166 СКУ було виключено. У ньому фігурувало таке правило: водночас з ПБП суд міг на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину [83]. Ст. 166 СКУ доповнено ч. 3 на підставі згаданого вище нормативно-правового акта. Докладно ці законодавчі приписи розглядатимуться пізніше.

Первісна редакція п. 2 ч. 1 ст. 164 СКУ встановлювала, що мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він ухиляються від виконання своїх обов'язків із виховання дитини. Її було модернізовано на підставі Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року [96]. Розлого наведену підставу ПБП розглядатимемо в межах підрозділу 2.1 нашої дисертації.

Помітно, що жодних змін не зазнавали приписи ст. 168 СКУ, що встановлюють правила побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, які розглядатимуться в межах цього дослідження, але згодом.

В. М. Чернега звертає увагу на відсутність уніфікованого підходу до термінологічного інструментарію Сімейного та Цивільного процесуального кодексів України, що пов'язаний з ухваленням актів сімейного та цивільного процесуального законодавства нашої держави в різні роки. Наш сучасник справедливо радить звернути увагу на невідповідність низки терміносполучень, що фігурують у СКУ, зокрема: «*постановити рішення*» (ч. 2 ст. 79, ч. 1 ст. 119, абз. 2 ч. 3 ст. 161, абз. 1 ч. 1 ст. 162, ч. 2 ст. 167, ч. 1 ст. 170, ч. 3 ст. 171, ч. 1 ст. 206, ч. 2 ст. 208, абз. 2 ч. 1 ст. 210, абз. 2 ч. 4 ст. 211, абз. 2 ч. 5 ст. 211, ч. 6 ст. 237, ч. 6 ст. 239); «*постановляє рішення*»

(ч. ч. 3, 4 ст. 109, ч. 2 ст. 112, ч. 2 ст. 136, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 224); «*постановляючи рішення*» (ч. ч. 1, 4 ст. 224). Адже суд, як зазначає згаданий вчений-юрист, рішення ухвалює, а не постановляє [126, с. 50-51]. Варто солідаризуватися зі слухними рекомендаціями та внести релевантні зміни до ч. 2 ст. 167, ч. 4 ст. 169, ч. 1 ст. 170 СКУ. Адже в цих приписах СКУ фігурує некоректна термінологія («*постановити рішення*», «*постановляє рішення*»), що стосується предмета нашої дисертації.

22 січня 2026 року великою кількістю народних депутатів України під головуванням Р. О. Стефанчука було зареєстровано Проект Цивільного кодексу України (Кодексу приватного права) №14394 [167].

Згідно пояснювальної записки до законопроекту структура нового Цивільного кодексу України побудована за дев'ятьма книгами, що охоплюють ядро приватноправового регулювання та забезпечують цілісність кодифікації: книга перша «Загальна частина», книга друга «Право особисте», книга третя «Право речове», книга четверта «Право інтелектуальної власності», книга п'ята «Право зобов'язань», книга шоста «Право сімейне», книга сьома «Право спадкове», книга восьма «Право приватне міжнародне», книга дев'ята «Публічність прав цивільних». Саме така архітектоніка спрямована на подолання розпорошеності регулювання, усунення дублювань і колізій між кодифікованими нормами та спеціальними законами, а також на підвищення передбачуваності правозастосування через ясні загальні приписи та послідовне їх інтегрування до всіх інститутів приватного права [167].

Як зазначають автори проекту - книга шоста «Право сімейне» формує сучасну модель регулювання сімейних відносин, яка поєднує конституційний стандарт охорони сім'ї з інструментами юридичної визначеності та договірної автономії учасників сімейних відносин. Ключовою системною і водночас методологічною новелою проекту є повернення сімейно-правового регулювання до структури Цивільного кодексу України як Кодексу приватного права. Це відповідає первісній логіці кодифікації приватного права: сімейні відносини (у їх майновому та значною мірою особистому

вимірі) належать до ядра приватноправового регулювання і мають бути узгоджені із загальними засадами, інститутами правочинів, представництва, строків, захисту цивільних прав тощо. Такий підхід є усталеною світовою практикою кодифікації: у багатьох правопорядках сімейне право є частиною цивільних кодексів. Натомість окремі «сімейні кодекси» як самостійні кодифіковані акти у світі є радше винятком і здебільшого історично характерні для правопорядків, на які вплинув радянський/соціалістичний підхід до «відокремлення» сімейного регулювання від цивільного. У загальних приписах чітко оновлено «точку відліку» всієї книги: сім'я визначається як природний і основний осередок суспільства, а підстави її створення окреслено ширше за шлюб – шлюб, кровне споріднення, усиновлення, інші форми влаштування дітей та інші підстави, що не заборонені законом і відповідають доброзвичайності. Запроваджено прямі запобіжники від надмірного втручання у сферу приватного життя: сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це допустимо і можливо з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства, із пріоритетним урахуванням інтересів дитини та непрацездатних членів сім'ї. Книга послідовно проводить сучасний стандарт дитиноцентризму. Принцип найкращих інтересів дитини деталізовано як реально дієву юридичну конструкцію (наприклад, вимога негайності/розумного строку вирішення «дитячих» питань), і, що принципово, закріплено право дитини з чотирнадцяти років на безпосереднє звернення до суду за захистом своїх прав чи інтересів. Окремо вибудовано процесуально-матеріальну роль органу опіки і піклування: його рішення є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів не оскаржено до суду, а участь органу в ключових сімейних спорах (зокрема щодо розподілу батьківської відповідальності, управління майном дитини, відібрання дитини тощо) сконструйовано як інструмент допомоги суду та забезпечення доказової повноти, при збереженні остаточного пріоритету суду й критерію найкращих інтересів дитини. У розділі про відносини батьків і дітей книга системно модернізує регулювання походження дитини та враховує розвиток репродуктивних технологій. Зокрема, врегульовано визначення

походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, включно з моделлю перенесення ембріона іншій жінці та наслідками письмової згоди чоловіка. Також закріплено підхід щодо одиноких матері чи батька, які мають право на материнство/батьківство, зокрема із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій. Це відповідає актуальним суспільним відносинам і забезпечує юридичну визначеність для дитини як центральної фігури сімейних відносин [167].

Спробуємо проаналізувати положення проекту ЦК України, що регулюють ПБП (ст. 1557-1563 Проект):

1. Що стосується підстав ПБП автори Проекту залишили їх незмінними, тобто положення ст. 164 СК України практично повністю імплементовані у новому законопроекті. Виняток становить лише положення ч. 4 ст. 164 СК України щодо обов'язку суду під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав взяти до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи) у разі здійснення такого супроводу [110]. Дана правова норма пропонується до виключення, оскільки більш доцільно її перенести до ст. 1559 Проекту, яка регулює юридичні наслідки ПБП.

2. Досить суттєво вдосконалюються положення про юридичні наслідки ПБП. Відповідно до ч. 1 ст. 1559 Проекту ЦК України Особа, позбавлена батьківських прав: 1) *втрачає батьківську відповідальність* та особисті права щодо дитини, а також звільняється від обов'язків щодо її виховання; 2) перестає бути законним представником дитини; 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми; 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником, *брати дитину на виховання за іншими формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*; 5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування); 6) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною [167]. Отже,

запровадження в книзі 6 Проекту інституту батьківської відповідальності зумовлює уточнення основного юридичного наслідку ПБП – втрату такої батьківської відповідальності. Також пропонується розширити юридичні наслідки ПБП заборонаю позбавленій батьківських прав особі брати дитину на виховання за іншими формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, адже у чинній редакції ст. 164 СК України така заборона поширюється лише щодо можливості бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником.

3. У чинній редакції ч. 2 ст. 164 СК України передбачено, що особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. [110]. У Проекті передбачено досить прогресивну норму про те, що така особа також не звільняється від обов'язку *щодо утримання повнолітньої дитини у зв'язку з непрацездатністю та/або навчанням*. Це є свідченням врахування авторським колективом численних пропозицій науковців щодо запровадження цієї норми та захисту прав повнолітніх дітей на належний рівень утримання.

4. Ч. 3 ст. 1559 книги 6 Проекту ЦК України передбачає, що при задоволенні позову щодо позбавлення батьківських прав суд за заявою законного представника дитини одночасно ухвалює рішення про стягнення аліментів на дитину. За відсутності такої заяви суд ухвалює рішення про стягнення аліментів з особи, яку позбавлено батьківських прав, на особистий банківський рахунок дитини. Суд зобов'язує особу, яка звернулася з позовом про позбавлення батьківських прав, відкрити банківський рахунок дитини у місячний строк з дня набрання законної сили рішенням суду [167]. Дане положення вирішує проблеми, які виникали на практиці щодо примусового виконання рішення суду про стягнення аліментів у разі ПБП та усуває банківську монополію Державного ощадного банку України.

5. На відміну від чинної редакції ч. 3 ст. 167 СК України, яке зазначає, що при влаштуванні дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав дитина за бажанням другого з батьків може бути передана йому [110] у Проекті

передбачено, що дитина передається тому з батьків, хто несе за неї батьківську відповідальність, що більш повно враховує найкращі інтереси дитини на виховання в сім'ї свого батька або матері.

Інші положення Проекту книги 6 «Право сімейне» носять більш технічний характер, а тому їх аналіз буде проводитись у наших подальших наукових розвідках та підрозділах дисертаційного дослідження.

Отже, звернення до конкретних актів сучасного та колишнього сімейного законодавства дає змогу сформуванню наукові комплексні уявлення про розвиток національного законодавства про ПБП у минулому та нинішньому сторіччях. Варто зауважити на прогресивності положень Проекту ЦК України, що регламентують інститут ПБП і висловлюємо сподівання на його якнайшвидше проходження через Парламент та набуття статусу чинного кодифікованого закону.

1.2. Місце позбавлення батьківських прав у системі санкцій в сімейному праві

Метою цього структурного підрозділу дослідження є формування бачення місця ПБП в системі санкцій в сімейному праві. Почнемо з того, якщо порівняти приписи ст. 14 СКУ з приписами ст. 15 того самого нормативно-правового акта, як констатує О. І. Харитонова, не має визначення поняття «сімейний обов'язок», а також відсутні засади їхнього виконання. Це, за висновками вченої, змушує звертатися до положень ст. 8 СКУ, до релевантних положень ст. 14 згаданого кодифікованого акта [112, с. 27].

У теорії сімейного права не має єдиного бачення поняття сімейного обов'язку. Його окреслюють як:

1) вид і міру належної поведінки особи як учасника сімейних правовідносин, тобто сфера належного [111, с. 64];

2) адресовану особі вимогу певної поведінки, що ґрунтується на положеннях закону або договору учасників сімейних відносин [112, с. 27];

3) міру належної поведінки зобов'язаної особи [112, с. 27];

4) міру необхідної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин [51, с. 30].

Сімейні обов'язки тісно пов'язані із сімейними правами. Адже, як відзначають у науково-практичній літературі, наявність певного обов'язку в одного з учасників таких відносин свідчить про наявність певного права іншої сторони. Однак буває так званий складний зв'язок сімейних прав та обов'язків. До нього належить виховання дитини [51, с. 30].

Виховання дитини, як зазначала І. В. Жилінкова, є водночас правом та обов'язком батьків. На думку цієї представниці науки сімейного прав, за участю батьків формуються дві окремі лінії відносин. Перша лінія відносин стосується обов'язку батьків виховувати дитину, а дитина, в свою чергу, має право вимагати належного виховання. Друга лінія відносин, за висновками цієї вченої, виникає між батьками та іншими особами. У цих відносинах батьки виступають як управлені особи. Згадана вище науковиця вела мову про те, що є особа, яка має право на виховання своєї дитини, а будь-хто інший зобов'язаний не перешкоджати реалізації права батьків здійснювати належне виховання дитини [111, с. 64].

Обов'язок може бути активного чи пасивного типу. Обов'язок активного типу, за визначенням О. І. Харитонової, полягає у вимозі до зобов'язаної особи вчинити певну дію [112, с. 27].

Обов'язок пасивного типу, на думку Є. О. Харитонова, ґрунтується на існуванні правової заборони здійснювати певні дії. Заборона, за висновками цього правника, може бути:

а) прямою, тобто міститься в законі;

б) непрямою, тобто слідує з самої суті відносин [112, с. 27].

Як зазначала І. В. Жилінкова, здебільшого сімейні обов'язки здійснюються за допомогою активної поведінки зобов'язаної особи. Вона

наводила приклад, що стосується предмета нашого дослідження. Ідеться про те, що батьки зобов'язані виховувати та утримувати свою дитину. Проте іноді виконання сімейних обов'язків, навпаки, полягає в утриманні від активних дій. Наприклад, той з батьків, із яким проживає дитина, не має чинити перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у вихованні дитини тощо. Саме нездійснення активних дій в цих випадках, за висновками вченої, означатиме правомірну поведінку особи і, як наслідок, здійснення нею свого сімейного обов'язку [111, с. 64].

Ч. 4 ст. 15 СКУ встановлює, що невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування наслідків, установлених згаданим законодавчим актом або домовленістю (договором) сторін. Таке формулювання положення закону, як відзначає О. І. Харитонова, спонукає до пошуку відмінностей між поняттями «невиконання сімейного обов'язку» та «ухилення від виконання сімейного обов'язку». Згадана правознавиця припускає, що в другому випадку йдеться про триваюче порушення, яке «незавершений» характер. Проте, за словами цього автора, в практичному аспекті таке розмежування не має значення. Адже для застосування санкцій достатньо факту порушення сімейних обов'язків. Порушення має значення для визначення конкретної міри відповідальності або засобу юридичного захисту. Крім того, треба враховувати, що згідно з ч. 2 ст. 14 ЦКУ особа не може бути примушена до дій, «вчинення яких не є обов'язковим для неї». Виконання сімейних обов'язків, як правильно зазначає згаданий професор, забезпечується засобами заохочення та відповідальності, які встановлені актами сімейного чи цивільного законодавства або договором сторін. На практиці, як стимул до виконання обов'язків, частіше застосовуються міри відповідальності або інші засоби негативного впливу на зобов'язану особу, що водночас мають на меті захистити інтереси уповноваженої особи [112, с. 28].

Виконання сімейних обов'язків, як і здійснення прав, є обов'язковою нормою для нормального існування сім'ї. Існують випадки, коли суб'єкти

сімейних правовідносин не виконують своїх сімейних обов'язків, тобто можуть ухилитися від виконання свого сімейного обов'язку за наявності можливості його виконання або не виконують такого обов'язку через поважні причини (визнання особи недієздатною, психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини). У літературі також наголошено, що при ухиленні від виконання сімейного обов'язку за наявності можливості його виконання ідеться про винну поведінку учасника сімейних відносин, який розуміє наслідки своєї протиправної поведінки. Натомість при невиконанні сімейного обов'язку через поважні причини про вину особи не йдеться. Адже, за словами вчених, невиконання нею свого обов'язку має інші поважні причини і не залежить від самої особи. Всі спірні питання зі згаданих дій залежно від конкретних ситуацій вирішуються судом або органом опіки та піклування [51, с. 31].

Л. Є. Гузь зазначає: «Що стосується немайнових прав недієздатного батька, матері, то вони автоматично усуваються від виховання дітей, але не позбавлені права спілкуватися з дитиною, якщо дитині ніщо не загрожує. Неможливо звинувачувати таких батьків і в ухиленні від сплати аліментів, і у невихованні дитини» [20, с. 66].

Ст. 15 СКУ, як наголошено в спеціальній літературі, передбачає ситуацію, коли батьки дитини є неповнолітніми і через це не здатні самотужки здійснювати батьківські права та виконувати батьківські обов'язки. Ця норма ґрунтується на вимогах ч. 5 ст. 51 Конституції України та положеннях Конвенції ООН про права дитини 1989 року, і деякою мірою розвиває положення останніх. На думку деяких авторів, низка питань ст. 16 СКУ вирішена недостатньо чітко і повно. Це стосується виду й обсягу допомоги і порядку її надання. З огляду на неповноту регулювання сімейних відносин згаданою нормою СКУ під час її застосування варто врахувати положення ЦКУ, якими визначається обсяг цивільної дієздатності фізичної особи [112, с. 28].

Згідно зі ст. 34 ЦКУ, повна цивільна дієздатність настає з 18 років, тобто з моменту досягнення повноліття. Однак, особа, яка ще не досягла цього віку, може отримати дієздатність з моменту укладення шлюбу (ч. 2 ст. 34 ЦКУ) або запису її матір'ю або батьком дитини (ч. 1 ст. 35 ЦКУ). Неповнолітні батьки мають повну дієздатність і не потребують допомоги юридичного характеру, крім консультацій, порад тощо, під час здійснення прав і виконання обов'язків. Водночас баби і діди повинні надавати допомогу фактичного характеру, яка може включати моральну та матеріальну підтримку, виконання робіт тощо. Приміром, вони можуть матеріально підтримувати батьків у виконанні обов'язку з утримання дитини.

СКУ не встановлені наслідки невиконання батьками неповнолітніх дітей своїх обов'язків щодо надання їм допомоги. Тому наявна норма, за висновками І. В. Жилінкової, не має необхідного юридичного навантаження. На її думку, йдеться про правило не юридичного, а морального характеру [111, с. 68].

Треба збагнути поняття санкцій в сімейному праві. У літературі їх розуміють неоднозначно. Так, З. В. Ромовська резюмує, що санкція:

а) це необхідний елемент правової норми, в якій закріплені міри можливого державного примусу;

б) є конкретним видом державного примусу, що застосований до певної особи за невиконання нею свого правового обов'язку. На думку цієї правознавиці, йдеться і про стягнення аліментів, і про ПБП, і про скасування усиновлення тощо [108].

М. В. Логвінова сімейно-правову санкцію трактує як настання для винної особи (одного з батьків або обох) невігідних правових наслідків та додаткових обтяжень, установлених законом за недотримання його приписів, невиконання прийнятих зобов'язань або за наявності інших, установлених законом, підстав. Ця правознавиця до її ознак відносить:

а) безстроковість;

б) здатність індивідуалізуватися згідно із змістом [45, с. 15].

Дослідниця санкцій в сімейному праві Є. Д. Тонієвич розуміє її як передбаченого нормою матеріального права державно-примусового заходу у вигляді неvigідних правових наслідків особистого немайнового та (або) майнового характеру, що настають у разі порушення (ухилення від виконання чи невиконання) сімейного права та (або) обов'язку [120, с. 8]. Згадана вчена-юристка до її особливостей відносить:

а) здебільшого особистий немайновий характер. У деяких випадках пов'язаний з ним майновий характер;

б) імперативність;

в) об'єктивну неvigідність незалежно від характеру наслідків; охоронний характер;

г) індивідуалізованість;

г) спеціальний порядок застосування у випадку порушення правової норми та лише на підставі правозастосовного документа уповноваженого органу державної влади, взаємозумовленість санкцій [120, с. 8].

З. В. Ромовська пише, що особливістю санкцій є об'єктивна неvigідність. Адже нею, як образно зазначає згадана вчена-юристка, «відкушується» від особи частина її особистого і (або) майнового права або блага. Вона констатує, що існує багато ситуацій, коли особа, позбавлена батьківських прав, сприймала це без щонайменшого докору сумління, сприймала навіть як полегшення. Однак, за словами правознавиці, суб'єктивне несприйняття особою застосованої до неї санкції як кари, як обтяження не позбавляє санкцію і в цьому разі елементу неvigідності. Далі З. В. Ромовська наводить приклад, що вплітається в канву нашої дисертації. Суд, відмовляючи в позові про ПБП, може попередити батьків, що в разі продовження протиправної поведінки їх позбавлять батьківських прав [108].

Ще в літературі сімейно-правові санкції розглядають як наслідки протиправної і винної поведінки, що встановлені сімейним законодавством. До них відносять:

– ПБП;

- відібрання дитини без ПБП;
- визнання шлюбу недійсним;
- визнання недійсним усиновлення;
- звільнення дітей від обов'язку утримання свої батьків;
- багато інших [51, с. 31-32].

За визначенням І. О. Єфремової, сімейно-правова санкція є заходом державного примусу, який застосовується до особи, яка вчинила сімейне правопорушення; захід сімейно-правової відповідальності полягає у певних невідгідних покладеннях особистого, майнового або організаційного характеру, спрямованих на припинення правопорушення та (або) відновлення порушених прав учасників сімейних правовідносин [26, с. 9].

З. В. Ромовська санкції в сімейному праві диференціює на особисті та майнові (матеріальні). До перших згадана вчена зараховує і ПБП, і примусову зміну місця проживання дитини, і розірвання шлюбу. До других, за її висновками, належать і стягнення аліментів, і стягнення пені за прострочення сплати аліментів. Водночас авторка зауважує, що судове визнання батьківства не є юридичною санкцією. Адже воно не є наслідком невиконання юридичного обов'язку [108].

Крім того, поклавши в основу обсяг державного примусу, З. В. Ромовська дійшла висновку, що сімейно-правові санкції бувають як простими, так і складними. До перших авторка відносить: примусове стягнення аліментів і стягнення пені. До других дослідниця передусім зараховує визнання шлюбу недійсним, ПБП, скасування усиновлення [108].

Є. Д. Тонієвич пропонує власну класифікацію санкцій в сімейному праві. Вона, поклавши в основу їхнє нормативне закріплення в СКУ, диференціює їх так:

- 1) ті, що застосовуються в правовідносинах, що виникають зі шлюбу (визнання шлюбу недійсним);
- 2) в аспекті реалізації особистих немайнових прав та обов'язків подружжя (відмова в захисті права дружини (чоловіка), матері (батька));

3) у системі майнових прав та обов'язків подружжя:

а) позбавлення одного з подружжя права на утримання або обмеження його строком;

б) стягнення аліментів на утримання одного з подружжя в судовому порядку;

4) у правовідносинах батьків та дітей:

а) відібрання дитини;

б) ПБП;

в) звільнення дітей від обов'язку утримувати батьків (усиновлювачів);

г) стягнення аліментів та заборгованості;

г) неустойки (пені) по аліментам із батьків;

5) у відносинах з улаштування дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування [120, с. 8-9].

Л. В. Красицька сімейно-правові санкції диференціює на: а) способи захисту сімейних прав та інтересів; б) санкції-заохочення. Санкціями-заохоченнями, на думку цієї вченої, є передбачені законом заходи державного примусу до учасників сімейних відносин, за допомогою яких заохочується позитивна поведінка іншої особи. Вони, за її науковими висновками, є передумовою виникнення суб'єктивного сімейного права в іншої особи, зокрема, якщо батьки не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування. Згадана вчена пропонує розширити систему способів захисту прав батьків і дітей, встановлений законом. На її думку, варто запровадити на законодавчому рівні:

1) обмеження батьківських прав;

2) призупинення батьківських прав [40, с. 6-7].

Поновлення батьківських прав є прикладом санкції-стимулу в сімейному праві.

Отже, ПБП посідає чільне місце в системі санкцій в нашому сімейному праві. Її мета, як зазначає Л. Є. Гузь, полягає в якнайшвидшій ізоляції дитини від батька, матері, від їх негативного впливу, зберегти її життя і здоров'я і виростити гідним громадянином України. За його словами, позбавити негідних батьків батьківських прав є одним із найперших завдань сімейного законодавства [20, с. 368].

ПБП, як підкреслює З. В. Ромовська, не ставить за мету спрямувати кару на матір або батька. Його основна мета полягає в захисті права дитини та її найвищих інтересів. ПБП, за словами вченої, є санкцією (відповідальністю) – щодо матері або батька і одночасно є захистом – щодо дитини [108].

М. М. Дякович підтримує думку про те, що ПБП виконує не тільки каральну функцію щодо батьків, але й виконує функцію захисту прав та інтересів дитини, усуває можливі ситуації, що загрожують її життю та здоров'ю, та створює передумови для належного виховання [24, с. 292].

О. Ф. Лапчевська зазначає, що застосування ПБП як санкції сімейно-правової відповідальності має певне значення:

- 1) зберегти здоров'я і психіку дитини, а також створити їй нормальні умови життя;
- 2) покарати батьків за їхнє неналежне ставлення до виконання своїх обов'язків щодо дитини;
- 3) здійснити виховний, превентивний вплив на інших осіб, які припускаються неправомірної поведінки щодо дітей [43, с. 10].

ПБП посідає чільне місце в систематичі санкцій в сімейному праві України. Водночас, на нашу думку, варто визначити місце сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі СКУ. Видається алогічним розміщення приписів ст. 170 СКУ щодо відібрання дитини від батьків без ПБП після норм сімейного права, що встановлюють санкції у вигляді ПБП. Адже ПБП є найсуворішою санкцією, що може бути застосовано до матері, батька. Це означає, що законодавчим приписам про

ПБП мають передувати норми сімейного права, що уможливають відібрання дитини від батьків без ПБП.

1.3. Поняття позбавлення батьківських прав у сімейному праві

Почати треба з розуміння того, що право, яке належить людині як членові сім'ї або як родичеві і визначене приписами СКУ або договором, є її сімейним правом. Воно являє собою певні можливості, якими може скористатися мати, батько; воно є видом і мірою поведінки, на яку вони управлені [108].

Батьківство, як зазначає Л. В. Красицька, є правовою категорією, поняттям сімейного права, що має кілька значень: біологічний та соціальний зв'язок між матір'ю, батьком і дитиною, обумовлений народженням дитини з визначенням її походження від матері та батька; юридичний стан (юридичний факт, що має тривалість існування в часі), що тягне за собою виникнення сімейних прав між матір'ю, батьком і дитиною; як правова категорія, що включає в себе «материнство» і «батьківство». Материнство і батьківство є результатом здійснення репродуктивних прав жінки та чоловіка [36, с. 17].

О. М. Оніщук батьківські права розуміє як сукупність суб'єктивних прав (правомочностей) майнового та немайнового характеру, закріплених законодавством, які належать батькам в силу засвідченого в установленому законом порядку батьківства, і відображають можливу та належну поведінку батьків щодо виховання, розвитку, утримання та захисту прав та інтересів дитини [52, с. 4].

Ще інші науковці зазначають, що це насамперед право на захист інтересів дитини, але іноді, особливо в перехідний період (вікові рамки якого залежить від рівня розвитку дитини, а також її статі), інтереси дитини не лише не збігаються з інтересами батьків, але з їхньої точки зору, можуть загрожувати здоров'ю або навіть життю дитини [112, с. 215].

Право на батьківство і право на материнство В. М. Чернега називає *сизигічними сімейними правами подружжя*, тобто закріпленими парними правами дружини і чоловіка, що подібні за змістом, але індивідуалізовані відповідно до статі кожного з подружжя [127, с. 9].

У сімейно-правовій думці розкривається поняття *права на батьківство* як:

1) таке, що охороняється законом право чоловіка стати батьком та виховувати дітей у сім'ї [114, с. 384];

2) передбачене нормами сімейного законодавства особисте немайнове право чоловіка зачати й виховати дитину в належних і гідних умовах, що дають змогу реалізувати його репродуктивну функцію та поєднати батьківство зі здійсненням інших прав та обов'язків [15, с. 293].

У науковій літературі *право на материнство* розглядають як:

1) таке, що охороняється законом право дружини на створення їй у сім'ї умов для збереження її здоров'я та народження здорової дитини та для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків [114, с. 385].

2) передбачене нормами сімейного законодавства особисте немайнове право дружини зачати, виносити, народити та виховати дитину в належних і гідних умовах, що дають змогу реалізувати її репродуктивну функцію та поєднувати материнство із здійсненням нею інших прав та обов'язків [16, с. 299].

3. В. Ромовська стверджує, що сімейним обов'язком є вид і міра необхідної поведінки, яку особа зобов'язана (повинна, мусить) вчинити [108].

Сімейні обов'язки диференціюють за низкою ознак. По-перше, за підставами виникнення вони можуть бути ті, що виникають безпосередньо із закону. Приміром, обов'язок утримувати дитину. Обов'язок може виникнути із договору. За певних обставин, як зазначає З. В. Ромовська, джерелом обов'язку може бути або звичай, або мораль. По-друге, за змістом поведінки, яку особі належить вчинити, сімейні обов'язки можуть бути як активними, так

і пасивними. Обов'язок виховувати дитину є активним, тоді як пасивним – є обов'язок батьків утримуватися від дій, що можна кваліфікувати як експлуатацію дитини [108].

Як наголошує З. В. Ромовська, носієм сімейного обов'язку завжди є конкретна, точно визначена особа. Тому сімейні правовідносини вважаються відносними. Носієм сімейних обов'язків передусім є повнолітня особа з повною дієздатністю. Носієм обов'язку з утримання дитини може бути, як підкреслено в юридичній літературі, недієздатний батько. Проте він не може мати обов'язків, що пов'язані з вихованням дитини. Батьківські права та обов'язки можуть мати також неповнолітні та малолітні особи. Однак в останньому випадку, як констатують експерти з питань права, можуть постати серйозні проблеми з їхнім здійсненням. Для заперечення наявності материнського права, приміром, у 13-річної або навіть молодшої за віком матері відсутні достатні підстави. Той, чия цивільна дієздатність обмежена у зв'язку зі зловживанням алкогольними напоями або наркотичними засобами, не втрачає сімейних прав та обов'язків. Якщо ця погана звичка призведе до позбавлення його батьківських прав, це зумовить зменшення обсягу його сімейних прав, обов'язків та окремих юридичних можливостей (не змозі бути усиновлювачем, опікуном або піклувальником) [108].

Треба погодитися з тим, що виконанням батьківських обов'язків, як зазначає Л. В. Красицька, є вчиненням батьком, матір'ю дитини дій або утримання від їх учинення, встановлене законом або домовленістю (договором) між ними, щодо дитини [38, с. 153].

Нівелювання батьками своїх батьківських обов'язків, як підкреслено в літературі, може призводити до порушення важливих прав дитини (право на здоровий розвиток, на повагу власної честі та гідності, право на життя). Часом це унеможливує повноцінний розвиток дитини під час проживання разом із батьками. Завдання істотної шкоди фізичному та психічному здоров'ю дитини, небажання батьками виконувати свої батьківські обов'язки є підставою для позбавлення таких батьків їх батьківських прав [117, с. 6].

Складно також опонувати думці З. В. Ромовської, яка наголошує, що сімейні обов'язки виконуються належно не всіма та не завжди. Така обставина обумовлює потребу заінтересованої особи у захисті. Вона зумовлюється іноді колізією правомірних інтересів матері та батька дитини [108].

Здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків, за визначенням Л. В. Красицької, є реалізацією матір'ю, батьком дитини тих правомочностей, які входять до змісту батьківських прав, у формах та способами, встановленими правовими нормами, домовленістю (договором) сторін, з метою задоволення їх особистих потреб, що не суперечать вимогам СКУ, інших законів та моральним засадам суспільства. Здійснення батьківських прав, що не суперечить інтересам дитини, включає в себе врахування інтересів дитини й інтересів суспільства, врахування якостей дитини (її схильності, симпатії тощо), наприклад, під час обрання форм і методів виховання, під час визначення місця проживання малолітньої дитини. Неможливість відмови від дитини полягає в тому, що мати, батько дитини не можуть подати позов про позбавлення себе батьківських прав [38, с. 153, 155].

Захист, як визначено в літературі з сімейного права, є реальним відновленням порушеного права або інтересу. Здебільшого достатньо набрання законної сили рішенням суду про задоволення позову для того, щоб вважати право або інтерес захищеними, серед яких, позбавлення і поновлення батьківських прав. В окремих ситуаціях захист права, за висновками З. В. Ромовської, пов'язаний з виконанням цього рішення про відібрання дитини [108].

З. В. Ромовська відповідальність у сімейному праві окреслює як особливий вид санкції, що застосовується до учасника сімейних правовідносин і проявляється в позбавленні права, обмеженні обсягу права, анулюванні правовідносин, припиненні правовідносин, відшкодуванні матеріальної шкоди та відшкодуванні моральної шкоди [108].

За визначенням І. С. Канзафарової, сімейно-правова відповідальність являє собою вид юридичної відповідальності, яка є результатом порушення

приписів сімейного права і покладається на деліквента – члена сім'ї за посягання на внутрішньосімейні відносини [28, с. 72].

На думку І. О. Єфремової, відповідальністю в сімейному праві є певний правовий стан учасника сімейних правовідносин, що полягає у перетерпіванні на підставі рішення юрисдикційних органів особою, яка вчинила сімейне правопорушення, негативних наслідків особистого немайнового, майнового чи організаційного характеру [26, с. 7].

О. М. Оніщук розмежовує категорії «сімейно-правова відповідальність» і «відповідальність у сімейному праві». У такій позиції авторка зважає на законодавче закріплення санкцій за здійснення батьками належних їм батьківських прав всупереч інтересам дитини на рівні СКУ та інших галузевих кодексів [52, с. 155].

А. М. Буряченко зазначає, що вчені сімейно-правову відповідальність розглядають як сукупність заходів державного примусу, що застосовуються до учасника сімейних відносин і передбачають позбавлення або обмеження його суб'єктивних прав, в т. ч. сімейних, а також як певний правовий стан, який утворюється в результаті застосування відповідних заходів примусу (заходів сімейно-правової відповідальності) [13, с. 48].

І. С. Канзафарова констатує, що науковці визнають існування сімейно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності, звертають увагу на те, що ПБП є водночас і заходом сімейно-правової відповідальності, і охоронним заходом, за допомогою якого забезпечується захист прав дитини. За висновками вчених, закріплення в СКУ можливості ПБП не суперечать п. 1 ст. 9 Конвенції про права дитини, прийнятої 20 листопада 1989 року на 44-ій сесії Генеральної асамблеї ООН, відповідно до якого держава має забезпечити право дитини не розлучатися зі своїми батьками всупереч їх бажанню. Адже згадана Конвенція припускає винятки із зазначеного правила у разі, коли компетентні органи, згідно з судовим рішенням, визначають, що таке розлучення необхідне в інтересах неповнолітнього. Віднесення вирішення питання про ПБП є важливою

гарантією забезпечення інтересів не лише дитини, а й інших зацікавлених осіб і суспільства загалом [28, с. 73].

У сімейно-правовій літературі існує багато спроб визначити поняття ПБП [6]. Зокрема, Я. М. Шевченко, П. А. Чеберяк розглядали його як санкцію в сімейному праві, яка застосовується до батьків у разі невиконання ними обов'язків щодо дітей [132].

С. І. Шимон визначає ПБП як санкцію, яку суд застосовує у випадках, передбачених законом, до батьків, які не виконують своїх батьківських обов'язків або зловживають батьківськими правами, внаслідок чого втрачається правовий зв'язок між батьком (матір'ю) та дитиною [114, с. 384].

Як зазначає Л. Є. Гузь, ПБП є виключним і надзвичайним засобом впливу на недобросовісних батьків [20, с. 361].

ПБП це серйозне покарання за невиконання батьківських обов'язків, яке є крайньою необхідністю у разі, коли фізичне, моральне і духовне благополуччя дитини є в небезпеці або перебуває під загрозою. Зазначена процедура дає змогу захистити права, інтереси дитини. Державний осуд, за оцінками науковців, поведінки батьків вказує на їх помилки, дає настанову для виправлення та можливості повернення дитини в сім'ю. ПБП має превентивний характер [103, с. 61].

О. Ф. Лапчевська ПБП визначає як захід державного примусу, що, зберігаючи майнові обов'язки, призводить до втрати батьками особистих немайнових прав, які виникають на підставі родинності з дитиною, а також обмежує їх дієздатність у сфері захисту прав та інтересів дітей [43, с. 14].

На думку Ю. В. Александрової, ПБП є мірою сімейно-правової відповідальності, фактичною підставою застосування якої є вчинення сімейного правопорушення [1, с. 12].

О. В. Розгон ПБП трактує як захід відповідальності батьків, які не виконують або неналежно виконують свої батьківські обов'язки. Ця міра відповідальності застосовується за наявності підстав, зазначених у ст. 164 СКУ, та здійснюється лише в судовому порядку [101, с. 248].

В. В. Семиполець ПБП пояснює як сімейно-правову санкцію, що застосовується лише за наявної винної протиправної поведінки до батьків або одного з них, яка полягає у невиконанні або неналежному виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання та утримання дитини [109, с. 52].

О. М. Оніщук ПБП розуміє як крайню міру сімейно-правової відповідальності за вчинення батьками діянь, які завдають або створюють загрозу завдання шкоди життю або здоров'ю дитини, її нормальному розвитку, що застосовується судом задля захисту прав дитини та має незворотні правові наслідки у вигляді втрати належних їм особистих немайнових та майнових прав щодо дітей, крім обов'язку зі сплати аліментів [52, с. 165].

О. В. Резвова пише, що ПБП це крайня міра, що застосовується в разі, коли решта способів впливу на порушників прав дитини вичерпані. ПБП є способом захисту сімейних прав та інтересів і застосовується як надзвичайний захід і найвища міра сімейно-правової відповідальності, коли збереження сімейних зв'язків матері, батька і дитини порушуватиме права й інтереси дитини. ПБП призводить до припинення особистих немайнових батьківських прав та обов'язків батьків щодо дитини, хоча майнові обов'язки за цими особами, що позбавлені батьківських прав, зберігаються, а відомості про батьків з актового запису про народження дитини не виключаються [99, с. 163, 167, 168].

В. Масюка, М. Німашука визначають ПБП як одну з сімейно-правових санкцій, що застосовується до батьків, які становлять загрозу для життя або здоров'я своїх дітей та виникає з прав дітей, які були порушені [47, с. 14].

Н. В. Волкова вважає, що ПБП є крайнім засобом відповідальності батьків за невиконання своїх батьківських обов'язків. Згадана вчена зазначає, що воно є мірою сімейно-правової відповідальності, що застосовується судом у разі невиконання батьками своїх обов'язків. Водночас, за висновками цієї авторки, воно належить до способів захисту сімейних прав та інтересів дитини. Адже йдеться про припинення порушення її прав. ПБП як спосіб

захисту, за визначенням цієї дослідниці, доцільно розуміти міру, що застосовується судом щодо відновлення порушених прав дитини та впливу на батьків [18, с. 112, 266].

В. С. Гопанчук, В. П. Мироненко ПБП бачать як міру державного примусу, який при збереженні майнових обов'язків призводить до втрати батьками всіх прав, що виникають на підставі родинності з дитиною, а також до певного обмеження їхньої дієздатності, спрямованої на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і запобігання правопорушень [19, с. 116].

За визначенням В. О. Пархоменка, ПБП – це найобтяжливіша форма відповідальності батьків у сімейних правовідносинах [53, с. 246].

Водночас поодинокими є прагнення українських науковців окреслити поняття позбавлення усиновлювача батьківських прав [6]. Приміром, за визначенням Л. М. Токарчук, позбавлення усиновлювача батьківських прав являє собою законодавчо передбачену підставу припинення усиновлення, якщо усиновлювач був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини [118, с. 252].

Отже, в науковій літературі сформувалося багато підходів щодо ПБП, зокрема:

являє собою сімейно-правову санкцію, що застосовується до батьків, які грубо порушили права дитини;

є правовим наслідком невиконання або неналежного виконання батьками обов'язків по вихованню дитини;

є способом захисту сімейних прав, що спрямований на припинення дій, які порушують сімейні права дитини;

є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків;

є надзвичайним заходом і водночас найвищою сімейно-правовою мірою відповідальності за винне невиконання батьківського обов'язку;

є засобом захисту прав та інтересів дитини;

є мірою, що спрямовується на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав дитини [8, с. 121; 9, с. 130].

Огляд спеціальної літератури нашої країни дає змогу говорити, що в ній фігурують визначення: а) поняття позбавлення матері, батька батьківських прав; б) позбавлення усиновлювача батьківських прав. Однак у сучасній теорії бракує авторського бачення ПБП у сімейному праві. Отже, ПБП доцільно окреслити як санкцію, що застосовується судом у встановлених законом випадках до матері, батька (позбавлення матері, батька батьківських прав), усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини (позбавлення усиновлювача батьківських прав), які не виконують батьківських обов'язків, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком, матір'ю та дитиною чи між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини і самою дитиною [6].

На нашу думку, ПБП у сімейному праві доцільно розглядати в таких аспектах:

а) як складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, своїх батьківських обов'язків (статичний аспект);

б) як сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що застосовується судом до матері, батька, усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, як правовий наслідок невиконання нею, ним батьківських обов'язків (динамічний аспект) [6].

Приписи СКУ щодо позбавлення усиновлювача батьківських прав не всіма вченими сприймалися позитивно. Приміром, Я. М. Шевченко, за словами З. В. Ромовської, завзято заперечувала можливість позбавлення таких сімейних прав. Перша вважала його абсурдом. Вона була переконана, що батьківські права є наслідком біологічного походження, тоді як батьківські права усиновлювача є наслідком рішення суду. Зважаючи на це, правознавиця стверджувала, що до того усиновлювача, який наприклад,

знущався над дитиною, можна застосувати тільки скасування усиновлення. Однак і перше, і друге, за висновками З. В. Ромовської, є поганим фіналом для сироти. Адже, якщо глянути на цю проблему в аспекті її інтересів, то, як вважає З. В. Ромовська ми можемо побачити, що позбавлення усиновлювача батьківських прав залишає їй шанс не повернутися в стан сирітства. Позиція цієї науковиці ґрунтується на тому, що:

- а) вона надалі житиме в колі реальної нової родини (баби, діда);
- б) вона матиме право на аліменти;
- в) вона матиме право на житло;
- г) з часом може відбутися відновлення таких сімейних прав [106, с. 250].

К. В. Москаленко виокремлює такі особливості інституту ПБП:

по-перше, ПБП є крайнім заходом впливу на батьків дитини і допускається лише тоді, коли залишення дитини у батьків не відповідає її інтересам;

по-друге, батьки можуть бути позбавлені батьківських прав лише до дитини. Адже особа, яка досягла 18 років вже не потребує виховання і утримання від батьків (крім випадків, установлених законом), а навпаки на неї покладено обов'язок піклуватися про них;

по-третьє, СКУ допускає поновлення таких сімейних прав;

по-четверте, єдиним органом, уповноваженим приймати рішення про ПБП є суд;

по-п'яте, питання про ПБП має ґрунтуватися на оцінці особистості матері або батька, який позбавляється батьківських прав та його поведінці;

по-шосте, у ч. 1 ст. 164 СКУ встановлений вичерпний перелік підстав ПБП [49, с. 251].

О. М. Оніщук розкриває низку особливостей ПБП як міри сімейно-правової відповідальності, зокрема:

- а) ПБП – це виключна та надзвичайна міра впливу на батьків, які недобросовісно здійснюють свої права, зокрема зловживають ними;

б) перелік підстав для ПБП є виключним; потребує доведення та підтвердження;

в) із позовом про позбавлення батьківських прав можуть звернутись: один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла 14 років;

г) позбавити батьківських прав можна лише в судовому порядку за умови доведення підстав визначених у ст. 164 СКУ;

г) специфічні правові наслідки ПБП [52, с. 164-165].

Специфіка ПБП, за висновками В. Масюка, М. Німащука, полягає у такому:

по-перше, обмеженим є коло осіб, до яких можливо застосувати санкцію. Зазвичай ідеться про батьків дитини;

по-друге, санкції застосовується лише за рішенням суду. Це означає, що лише в судовому порядку можливо позбавити батьківських прав одного або обох батьків;

по-третє, зазвичай в таких процесах завжди бере участь спеціалізований орган. Останній забезпечує права і свободи дитини, служби у справах дітей;

по-четверте, специфічним є виконання судового рішення. Адже лише в крайніх випадках допускається залучення виконавчої служби для виконання такого судового рішення;

по-п'яте, можливість поновити батьківські права. Батьки або один із батьків, якого позбавили батьківських прав, мають можливість поновити їх, якщо підстава, за якою позбавляли батьківських прав, вичерпала себе. Поновлення таких сімейних прав здійснюється за рішенням суду;

по-шосте, ПБП не звільняє батьків від майнових обов'язків щодо дитини. Вони зобов'язані забезпечувати матеріальне становище дитини до набуття нею повноліття;

по-сьоме, ініціатором ПБП може бути спеціалізована установа. Зазвичай ідеться про орган опіки і піклування.

по-восьме, суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування (про доцільність або навпаки недоцільність ПБП), якщо він не є достатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини. Тому варто звернути увагу на приписи ч. 6 ст. 19 СКУ щодо цього [47, с. 14-15].

Цікавим є питання про ПБП та відібрання дитини від батьків без БПП. Останнє, за визначенням Л. В. Красицької, є способом захисту сімейних прав, спрямований на припинення дій, які порушують сімейні права дитини [37, с. 63].

М. М. Дякович стверджує, що сутність відібрання дитини, як превентивного заходу, полягає в прийнятті рішення на захист дитини, що має невідкладний характер. Адже зволікання в цьому разі може призвести до настання негативних наслідків для дитини. Мета його закріплення полягає у наданні батькам чи одному з них можливості змінити своє ставлення до дитини, не застосовуючи при цьому виняткового способу захисту прав дитини – ПБП [24, с. 295].

Л. Є. Гузь наводить такий приклад. У сім'ї, де дитина перебуває, створили умови, небезпечні для її фізичного або духовного розвитку, батьки душевно хворі, недоумкуваті, хворіють на відкриті форми туберкульозу та інші інфекційні захворювання. Відібрання дитини без ПБП не означає, що батьки і діти втрачають правовий зв'язок між собою. Батьки в цих випадках, як зазначає згаданий вище співавтор судово-практичного коментаря, зберігають право представництва в інтересах дітей, давати згоду на усиновлення дитини іншою особою, спадкувати після смерті дитини, одержувати аліменти в зв'язку з непрацездатністю і таким, що потребують матеріальної допомоги тощо. Із відібранням дитини батько, мати втрачають право на особисте безпосереднє виховання дитини і визначати її місце проживання, бути опікуном, піклувальником, бо саме в цих правах вони обмежені [20, с. 377].

Важливо також звернути увагу на порівняльно-правовий ракурс ПБП і відібрання дитини без ПБП. Складно не погодитися з думкою З. В. Ромовської, яка стверджує, що відібрання дитини за рішенням органу опіки та піклування або прокурора є тимчасовим засобом захисту прав дитини. Рішення суду – це тривалий спосіб захисту. ПБП, за висновками цієї вченої, може бути застосовано до батьків тільки за наявністю їхньої вини, натомість відібрання дитини може не бути наслідком їхньої протиправної поведінки [108].

Аналогічних висновків дійшла Л. В. Красицька. Згадана представниця науки українського сімейного права наголошує, що на відміну від ПБП, цей спосіб можливо застосувати не лише в разі протиправної поведінки батьків, а й в інших випадках, під час безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини за відсутності протиправної поведінки батьків [37, с. 64].

М. М. Дякович наголошує, що на відміну від ПБП, цей спосіб захисту прав дітей має тимчасовий характер, а також може бути застосований не лише за наявності вини батьків чи одного з них. Адже відібрання дитини без ПБП може проводитися, наприклад, за наявності душевної хвороби когось із батьків, що створює небезпеку для життя, здоров'я дитини. Відібрання дитини без ПБП називають також обмеженням батьківських прав [24, с. 292].

З огляду на те, що в законі немає прямої вказівки про те, хто має право звернутися до суду з позовом про відібрання дитини без ПБП, М. М. Дякович вважає, що доцільно застосовувати аналогію закону, тобто звернутися до положень ст. 165 СКУ, в якій фігурує коло осіб, які уповноважені звернутися з позовом про ПБП [24, с. 295].

О. В. Розгон нагадує, що відібрання дитини у батьків є також санкція за невиконання батьківських обов'язків, але є м'якшою за ПБП [100, с. 207].

Л. В. Красицька також пропонує закріпити в законі правові наслідки відібрання дитини від батьків без ПБП [40, с. 9].

Позов про відібрання дитини, як наголошено в літературі, може як передувати позову про позбавлення батьківських прав, так і ні. Поданню

позову про позбавлення батьківських прав може передувати фактичне відібрання дитини в батьків (одного з них). На відміну від ПБП, яке є безстроковим, відібрання дитини є тимчасовою мірою. У тому разі, якщо підстави, через які дитина була відібрана в батьків, відпали, суд за заявою батьків (одного з них) може ухвалити рішення про повернення дитини батькам (одному з них). Одночасно суд може відмовити у поверненні дитини батькам (одному з них), якщо це суперечить інтересам дитини [115, с. 310].

На думку В. В. Шеховцової, критеріями пропорційного застосування заходів з відібрання дитини від батьків без ПБП або ПБП, крім ступеня їх вини, є:

- а) характер неправомірної поведінки;
- б) наявність суб'єктивних та об'єктивних чинників;
- в) реальної загрози життю та здоров'ю дитини;
- г) динаміка попередніх профілактичних заходів;
- г) наявність сприяння у виконанні батькам їх батьківських обов'язків;
- д) здійсненню прав, зокрема на підставі перебування сім'ї у складних життєвих обставинах [134, с. 5].

Згадана вище дослідниця дійшла висновку про те, що підходи до розмежування підстав ПБП та відібрання дитини без ПБП, застосування яких зумовлює врахування судом:

- а) наявності та форми вини батьків;
- б) суб'єктивних та об'єктивних чинників;
- в) форм порушення права, зокрема реальної загрози життю та здоров'ю дитини, тривалого, системного протиправного поведження батьків у формі дій чи бездіяльності;
- г) динаміки попередніх профілактичних заходів;
- г) наявності сприяння у виконанні батьками їх батьківських обов'язків;
- д) здійсненню їх прав щодо дитини [134, с. 11].

У згаданому вище ключі, як справедливо зазначено в одному з підручників з українського сімейного права, інтереси дитини вимагають вжиття таких невідкладних заходів:

- а) дитина проживає з матір'ю, яка зловживає алкоголем;
- б) трое дітей, залишених матір'ю, яка торгувала на базарі, ледве не згоріли в квартирі;
- в) вітчим неразово домагався десятирічної падчерки на очах в її матері;
- г) важко хвору дитину батьки залишили без медичної допомоги;
- г) матір, з якою проживала дитина, мала туберкульоз;
- д) через поганий матеріальний стан батьків діти жили впроголодь, не мали елементарних речей;
- е) інші [108].

Звернімось до зарубіжного досвіду. Відповідно до ч. 1 ст. 71 Сімейного кодексу Республіки Молдова (далі – СКРМ) якщо проживання з батьками становить загрозу життю та здоров'ю дитини, суд може на вимогу місцевого органу опіки та піклування прийняти рішення про відібрання дитини без позбавлення батьків їхніх прав та забезпечення захисту дитини місцевим територіальним органом опіки [148].

У виняткових випадках, у разі безпосередньої загрози життю, здоров'ю або недоторканності дитини, місцевий орган опіки та піклування має право прийняти рішення про відібрання дитини від батьків, повідомивши про це прокурора не більше ніж за 24 години (ч. 2 ст. 71 СКРМ).

У випадках, передбачених у ч. 2 ст. 71 СКРМ, місцевий орган опіки повинен упродовж 3 робочих днів подати до суду позов про ПБП або про відібрання дитини без позбавлення батьків таких прав. Якщо ця вимога не буде виконана, дитину необхідно повернути батькам.

Заява про вилучення дитини без позбавлення батьків прав розглядається з обов'язковою участю місцевого, місцевого та територіального відділу опіки, до якого зареєстрована дитина (ч. 4 ст. 71 СКРМ).

Відповідно до ч. 5 ст. 71 СКРМ за клопотанням батьків суд може повернути їм дитину, якщо це не суперечить інтересам дитини.

Молдовський законодавець прямо встановлює наслідки відібрання дитини без позбавлення батьків прав. У разі вилучення дитини без позбавлення батьків їх прав батько і мати втрачають право бачитися з дитиною, особисто брати участь у її вихованні та представляти її інтереси, а територіальний орган опіки є законним представником дитини протягом відповідного періоду (ч. 1 ст. 72 СКРМ). У деяких випадках батьки, від яких забрано дитину, можуть мати побачення з нею з дозволу органу опіки, до якого зареєстрована дитина, та на підставі позитивного висновку місцевого органу опіки та піклування за місцем проживання батьків дитини з урахуванням думки дитини відповідно до її віку та ступеня зрілості (ч. 2 ст. 72 СКРМ).

Згідно з ч. 1 ст. 79 Кодексу Республіки Казахстан про шлюб і сім'ю (далі – КРКпШС) суд може, враховуючи інтереси дитини, ухвалити рішення про обмеження батьківських прав шляхом відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав. Влаштування дитини, щодо якої батьки або один з них позбавлені або обмежені в батьківських правах, проводиться органом, що здійснює функції опіки або піклування, за місцем проживання дитини [158].

За ч. 2 ст. 79 КРКпШС обмеження батьківських прав допускається, якщо залишення дитини з батьками небезпечно для неї:

1) через обставини, які не залежать від батьків (психічний розлад або інше хронічне захворювання, збіг тяжких обставин);

2) внаслідок поведінки батьків, але без достатніх підстав для повного позбавлення прав. Якщо батьки не змінять поведінку, орган, який здійснює функції опіки або піклування, після завершення шестимісячного строку після ухвалення судом рішення про обмеження батьківських прав, повинен подати позов про ПБП

Позов про обмеження батьківських прав пред'являється близькими родичами дитини, організаціями, які здійснюють функції захисту прав дитини, прокурором (ч. 3 ст. 79 КРКпШС).

Згідно з ч. 4 ст. 79 КРКпШС справи про обмеження батьківських прав розглядаються з обов'язковою участю представника органу, який здійснює функції опіки або піклування.

Під час розгляду справи про обмеження батьківських прав суд має право вирішити питання про стягнення аліментів на дитину з батьків (ч. 5 ст. 79 КРКпШС).

Казахське законодавство визначає наслідки обмеження прав: батьки втрачають право на особисте виховання дитини та, а у випадках, передбачених законом, на пільги та державні допомоги, встановлені для громадян, які мають дітей (ч. 1 ст. 80 КРКпШС).

Згідно з ч. 2 ст. 80 КРКпШС обмеження батьківських прав не звільняє батьків від обов'язку щодо утримання дитини.

Дитина, щодо якої батьки обмежені в батьківських правах, зберігає право власності на житло або право користування житлом, а також зберігає майнові права, що ґрунтуються на факті спорідненості з батьками та іншими родичами, у тому числі право на отримання спадщини (ч. 3 ст. 80 КРКпШС).

За ч. 4 ст. 80 КРКпШС в разі обмеження батьківських прав обох батьків дитина передається на піклування органу опіки та піклування.

Батькам, батьківські права яких обмежені судом, дозволяються контакти з дитиною, якщо це не чинить на дитину негативного впливу. Контакти батьків з дитиною допускаються за згодою органу, що здійснює функції опіки або піклування, або опікуна або піклувальника, патронатних вихователів дитини або адміністрації організації, в якій знаходиться дитина (ч. 5 ст. 80 КРКпШС).

Казахським законодавством також установлена можливість скасування наслідків обмеження батьківських прав. Якщо підстави, внаслідок яких батьки були обмежені в батьківських правах, відпали, суд за позовом батьків

вносить рішення про повернення дитини батькам та про скасування наслідків обмежень, передбачених ст. 80 КРКпШС. Суд з урахуванням думки дитини має право відмовити у задоволенні позову, якщо повернення дитини батькам суперечить її інтересам (ч. 2 ст. 81 КРКпШС).

Такий досить позитивний досвід Молдови та Казахстану може бути взятий до уваги і нашим законодавцем під час подальшого реформування сімейного законодавства України.

З. В. Ромовська виокремлює такі суттєві розбіжності між позбавленням усиновлювача батьківських прав і скасуванням усиновлення:

по-перше, в разі ПБП є можливість їхнього поновлення, тоді як при скасуванні усиновлення, повторне ухвалення судом рішення про усиновлення є неможливим;

по-друге, при ПБП дитина може залишитися в житлі усиновлювача, а усиновлювач може бути виселений, що неможливо при скасуванні усиновлення;

по-третє, ПБП не виключає дитину з числа спадкоємців за законом, тоді як скасування усиновлення це робить;

по-четверте, ПБП не розриває правовий зв'язок між усиновлювачем і дитиною, на відміну від скасування усиновлення, тому аліменти можуть стягуватися з усиновлювача, позбавленого прав в усіх випадках;

по-п'яте, при ПБП дитина залишається в сімейному середовищі усиновлювача і у такий спосіб має шанс на піклування з боку «законних» діда, баби й на аліменти від них, , тоді як скасування усиновлення зазвичай залишає дитину без підтримки [107, с. 68-69].

Таким чином, досить важливим є дослідження ПБП і суміжних правових інститутів як от відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, обмеження у батьківських правах, скасування усиновлення тощо. Це дає можливість комплексного розуміння механізму захисту прав дитини та сутності і правової природи ПБП. Це імплементує в сімейне законодавство

основоположний принцип врахування найкращих інтересів дитини при застосуванні норм сімейного права.

Висновки до розділу 1

Звернення до конкретних актів сучасного та колишнього сімейного законодавства дає змогу сформулювати наукові комплексні уявлення про розвиток національного законодавства про ПБП у минулому та нинішньому сторіччях.

ПБП посідає чільне місце в систематиці санкцій в сімейному праві України. Визначено місце сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі СКУ. Алогічним є розміщення приписів ст. 170 СКУ щодо відібрання дитини від батьків без ПБП після норм сімейного права, що встановлюють санкції у вигляді ПБП. Адже ПБП є найсуворішою санкцією, що може бути застосовано до матері, батька. Це означає, що законодавчим приписам про ПБП мають передувати норми сімейного права, що уможливають відібрання дитини від батьків без ПБП.

Позбавлення батьківських прав у сімейному праві – це санкція, що застосовуються судом у встановлених законом випадках до матері, батька (позбавлення матері, батька батьківських прав), усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини (позбавлення усиновлювача батьківських прав), які не виконують батьківських обов'язків, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком, матір'ю та дитиною чи між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини і самою дитиною.

ПБП у сімейному праві розглядається в таких аспектах:

а) як складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, своїх батьківських обов'язків (статичний аспект);

б) як сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що застосовується судом до матері, батька, усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, як правовий наслідок невиконання нею, ним батьківських обов'язків (динамічний аспект).

РОЗДІЛ 2.

АЛГОРИТМ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

2.1. Система підстав позбавлення батьківських прав

2.1.1. Підстави позбавлення батьківських прав за національним законодавством

Закрите коло підстав ПБП закріплено в ч. 1 ст. 164 СКУ. Ідеться про те, що винна протиправна поведінка матері, батька втілюється в різних формах. З. В. Ромовська справедливо констатує, що сімейні обов'язки не виконуються з недбалості. Під час розгляду сімейних справ, особливо про ПБП, як зазначає вчена, суду належить звертати увагу на наявність вини, на її форми. Від цього, за її правильними висновками, залежатиме справедливість судового рішення [108].

По-перше, йдеться про те, що якщо мати або батько можуть бути позбавлені батьківських права, якщо вони не забрали дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я через відсутність поважної причини і впродовж 6 місяців не виявили стосовно неї батьківського піклування (п. 1 ч. 1 ст. 164 СКУ). Така санкція – це наслідок невиконання обов'язку забрати дитину. Останній визначений в ст. 143 СКУ. Цей обов'язок, як стверджують у літературі з сімейного права, стосується як новонародженої дитини, так і дитини, яка згодом опинилася у лікувальному закладі у зв'язку із хворобою або каліцтвом [108].

Обов'язок забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я стосується не лише батьків, які перебувають у шлюбі офіційно, але і тих, які не перебувають у фактичному шлюбі між собою. У цьому разі йдеться про відносини між батьками, шлюб яких не зареєстрований ОДРАЦС, але вони проживають спільно, і мають наміри щодо народження та

виховання дитини. Основними підставами, за якими дитина може бути залишена у пологовому будинку або іншому закладі охорони здоров'я, передусім можуть бути суттєві недоліки, які безпосередньо стосуються її фізичного або психічного здоров'я. Здебільшого, як помічають правники, це вроджені вади розвитку дитини, які виникають ще до її народження, або іноді після народження можуть призвести до фізичної або розумової інвалідності або смерті. Серед інших підстав, які мають суттєве значення, за яких дуже часто відмовляються від немовлят, за висновками наукової спільноти, є нестабільність життя (відсутність родини, житла, роботи) [112, с. 200-201]. Санкцію, встановлену в п. 1 ч. 1 ст. 164 СКУ можна застосувати лише в тому разі, коли ім'я батьків не є відомим.

Наше законодавство за ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків установлює різногалузеву юридичну відповідальність [124, с. 264]. По-друге, йдеться про те, що в п. 2 ч. 1 ст. 164 СКУ закріплено водночас дві підстави ПБП:

- а) ухилення від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;
- б) ухилення від обов'язку із забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти.

Тут ідеться про відступ від частини приписів ст. 150 СКУ. Інакше кажучи, мова йде про нехтування матір'ю, батьком покладеними на них обов'язками. Аналіз приписів ч. 1 ст. 150 СКУ дає підстави говорити, що батьки зобов'язані виховувати дитину шляхом поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї родини, свого народу, своєї Батьківщини.

Як зазначає З. В. Ромовська, «в основу сучасного виховання покладено демократичні, родинні, патріотичні та моральні цінності. Цей законодавчий стандарт виховного процесу повною мірою придатний для виховання дитини в кожній сім'ї» [108], з чим варто погодитися.

За науковими висновками, це особливо стосується нашої країни, на території якої проживають люди інших національностей зі своїми звичаями та традиціями, батьки яких і вони самі народилися в Україні і які вважають її

своєю батьківщиною. Виховання в дитини любові до своєї Батьківщини починається з формування в неї поваги до своєї мови, звичаїв та традицій. Любов до своєї родини в процесі виховання дитини означає насамперед необхідність досягнути збігу інтересів батьків і дітей під час вирішення певних питань [112, с. 208].

Ще кілька обов'язків батьків утілено в ч. 2 ст. 150 СКУ. Піклування батьків про здоров'я дитини є одним із важливих обов'язків батьків. Погіршення стану здоров'я дітей в Україні в останні роки, як і в багатьох країнах світу, пов'язано і з кліматичними, і з екологічними змінами, які не тільки негативно позначаються на фізичному здоров'ї дитини, але і призводять до різного роду психологічних відхилень дитини, поліпшити які можуть лише ті батьки, які з моменту народження дитини стежать за станом її здоров'я. Вчені констатують, що для багатьох дітей в Україні характерні онкологічні захворювання з раннього віку. Батьки таких дітей нерідко зіштовхуються з фінансовими труднощами, що пов'язані з лікуванням своїх дітей, у зв'язку з чим звертаються за допомогою до державних організацій та благодійних фондів [112, с. 208-209].

Водночас на матір, батька покладено обов'язок піклуватися про:

а) фізичний розвиток дитини (ч. 2 ст. 150 СКУ). Його вчені розуміють як частину життєдіяльності людини, що включає зміни природних властивостей організму протягом життя. Це проявляється через показники функціональних і морфологічних можливостей організму, фізичних якостей, рухових здібностей, працездатності, швидкості старіння та тривалості життя [51, с. 108];

б) духовний розвиток дитини (ч. 2 ст. 150 СКУ). Термін «духовний» в широкому значенні, як відзначено в літературі, пов'язаний з внутрішнім станом людини. У цьому контексті «духовне» відтворює не лише ті переживання, які традиційно вважаються релігійними, а те, що торкається сприйняття та пізнання, всю людську активність та всі функції, в яких загальний підсумок – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такі як: етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні та

альтруїстичні. Становлення духовності є однією з вищих цілей кожної особистості, оскільки на міцному ґрунті духовності зростає і власна особистість [51, с. 108];

в) моральний розвиток дитини (ч. 2 ст. 150 СКУ). Науковці визначають моральний розвиток як рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і поведінки. Незаперечно, що перші уроки моралі дитина засвоює в сім'ї, опановуючи з допомогою батьків норми порядності, доброти, працьовитості тощо. У процесі морального розвитку впродовж дошкільного дитинства під впливом дорослих формується спрямованість особистості. Знання моральних норм, за висновками науковців, є етапом морального вдосконалення. Механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття – стійкі переживання в свідомості людини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей. Певний тип поведінки набуває значення й усвідомлення для індивіда через почуття. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального сенсу. Моральна свідомість, як наголошують учені, об'єднує знання моральних норм і усвідомлення їх значення для особистості, яке здійснюється через моральні почуття. Воля відіграє важливу роль, допомагаючи людині опановувати себе, надаючи їй внутрішню свободу і спонукаючи до морального вчинку [51, с. 108].

Крім того, законодавець зобов'язує батьків забезпечити, щоб дитина здобула повну загальну середню освіту, щоб вони підготували її до самостійного життя (ч. 3 ст. 150 СКУ). У літературі слушно наголошено, що становлення уявлень особистості про світ, стосунки людей, про себе починається в дошкільному дитинстві водночас із розвитком почуттів і моральних якостей (гуманізму, колективізму тощо), яке дитина зможе застосовувати в школі [51, с. 109].

Нині, як зазначають наші вчені, право дитини на освіту на тлі сучасних змін – це передусім питання виживання дитини в умовах подальшого розвитку суспільства. Проблеми, що стосуються комп'ютеризації всіх сфер суспільного

життя призводять до необхідності здобуття необхідної навички для подальшої роботи в певній сфері. Відповідальність батьків забезпечити дитині такий рівень освіти зростає щороку тому, що питання про готовність дитини до самостійного життя, – це не лише вирішення нею побутових проблем, а спершу – її підготовленості до отримання достатньо високого рівня освіти [112, с. 209].

Законодавець зобов'язує батьків поважати дитину (ч. 4 ст. 150 СКУ). У літературі з сімейного права зазначено, що «право дитини на повагу – це насамперед своєрідний мандат на власні дії. Але, оскільки йдеться про особу, котра перебуває у залежності від батьків, можливість вчинення нею певних дій залежить від того, наскільки тісною є сорочка батьківських заборон, наскільки вони відповідають ситуації, наскільки вони розумні та справедливі» [108].

Повага батьків до дитини, як відзначено в літературі, неможлива в родинях, які позбавлені таких родинних цінностей: любов, вірність, чесність, поваги батьків одне до одного. Незважаючи на вік дитини, треба враховувати її думку. Адже без цього не може бути доброї взаємодії з нею. Як правильно зазначено, якщо батьки роками зневажають дитину, в дорослому віці син або дочка можуть обірвати будь-яке спілкування [112, с. 209].

3. В. Ромовська переконана, що Україна формально виконала міжнародно-правові вимоги щодо поваги до дитини, а саме:

- а) закріплення слів «зачата дитина», замість терміну «плід», та обов'язку батьків забрати дитину з пологового будинку;
- б) можливість судового визнання батьківства на підставі виключно кровного споріднення з батьком;
- в) визнання права власності дитини на майно, що призначене для її розвитку та виховання;
- г) залучення дитини до вирішення питань, що стосуються її життя;
- г) право знати правду про своє походження;
- д) заборона фізичних покарань;
- е) право на протест тощо [104, с. 105].

Ухилення від виконання обов'язку утримувати дитину, за висновками З. В. Ромовської, не є підставою ПБП. Це всупереч тому, що переважно той із батьків, хто не бере участі в її вихованні одночасно не утримує її [108].

П. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 №3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення батьківських прав» (далі – Постанова №3) зазначено, що про ухилення від обов'язку виховувати дитину може йтися лише в разі винної поведінки особи, свідомого нехтування покладеними на неї обов'язками [95].

Згаданий вище орган судової влади в одній зі справ дійшов висновку, що факт взяття одного з батьків під варту належить до об'єктивних причин. Він стоїть на заваді виконання ним батьківських обов'язків. У такому разі позбавлення матері, батька батьківських прав є порушенням забезпечення найкращих інтересів дитини (постанова Верховного Суду від 8 червня 2022 року) [69].

Ухилення від виконання батьківських обов'язків, як відзначено в літературі, не ототожнюється з невиконанням обов'язків. Ухилення від виконання батьківських прав – це психічне ставлення батька, матері до протиправної поведінки щодо виконання батьківських обов'язків, що виражається в формі умислу або необережності. Відповідальність у цьому разі, за науковими висновками, настає, якщо батько, мати розуміли, могли усвідомлювали свої дії (бездіяльність), встановлювати їх наслідки і керувати ними, якщо вони мають юридичну та фактичну можливість. Наприклад, якщо після стягнення аліментів на утримання дитини батько злісно ухиляється від їх сплати шляхом зміни місця проживання, роботи тощо, то така поведінка карається за ст. 164 ККУ. Невиконання обов'язку має не умисний характер з низки причин. Приміром, якщо батько, мати позбавлені волі і відбувають покарання в місцях відбування покарання. Це, за словами дослідників, означає, що:

а) вони не мають юридичної можливості виховувати дитину, бачитися з нею;

б) тяжко хвора мати через свою хворобу не може виховувати й утримувати дитину;

в) перебування батьків у тривалих відрядженнях;

г) батьки, які самі визнані недієздатними тощо, вони неосудні, оскільки в їхніх діях не має умислу [112, с. 343].

На думку М. М. Дякович, ухилення батьків від виконання своїх обов'язків відбувається, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема:

а) не забезпечують харчування, медичного догляду, лікування, що є необхідним для дитини і це негативно впливає на її фізичний розвиток як складову частину виховання;

б) не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення;

в) не надають доступу до культурних та інших духовних цінностей;

г) не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі;

г) не виявляють інтересу до її внутрішнього світу;

д) не створюють умов для отримання дитиною освіти [24, с. 283-284].

Згадана вище вчена відзначає, що зазначені чинники, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками [24, с. 284].

Цікавими є правові позиції Верховного Суду із застосування санкції у вигляді ПБП. Так, в одній з його постанов зазначено, що належне виконання матір'ю, батьком своїх обов'язків стосовно малолітньої дитини не є безумовною підставою для визначення місця проживання дитини саме з ним, нею (постанова Верховного Суду від 08 вересня 2021 року) [62].

Не менш цікавою в практичному аспекті є ще одна сімейна справа. ПБП батька чи матері, які з моменту народження дитини фактично самоусунилися

від її виховання, не дбали про її фізичний і духовний розвиток, навчання та підготовку до самостійного життя, відповідає найкращим інтересам дитини. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право особисто звернутися до суду з відповідною заявою в порядку цивільного судочинства для захисту свого права або інтересу, а також може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати цивільні процесуальні обов'язки в суді у справах, що виникають із відносин, в яких він або вона особисто бере участь (постанова Верховного Суду від 8 грудня 2021 року) [65].

Відсутність упродовж тривалого часу піклування про фізичний та духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя; незабезпечення необхідним харчуванням, медичним доглядом, лікуванням дитини, що в подальшому може негативно вплинути на її фізичний розвиток як частину виховання; недостатнє спілкування з дитиною в тому обсязі, що є необхідним для її нормального самоусвідомлення; ненадання дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; відсутність сприяння засвоєнню дитиною загально визнаних норм моралі є підставами для ПБП як обох батьків, так і одного з них (постанова Верховного Суду від 26 січня 2022 року) [66].

В одній зі справ про ПБП суд дійшов висновку, що поведінка особи, яка свідомо змінює країну проживання, а також не бере участі у вихованні дитини, уможливорює говорити про її ухилення від виконання батьківських обов'язків у контексті ст. 164 СКУ. Ідеться про підставу для позбавлення цієї особи батьківських прав стосовно дитини. Таку позицію втілено в постанові Верховного Суду від 26 квітня 2022 року) [67].

В іншій справі Касаційний цивільний суд дійшов висновку, що відмова батьків (усиновлювачів) від дитини порушує її права й інтереси. Тому Верховний Суд позиціонує, що ухилення від виконання своїх батьківських обов'язків стосовно виховання дитини є підставою для ПБП і стягнення з них аліментів на утримання цієї дитини (постанова Верховного Суду від 23 червня 2022 року) [70].

Верховний Суд у своїй постанові 19 лютого 2025 року зазначив, що свідоме ухилення батьком від виконання батьківських обов'язків стосовно виховання дочки, заяви останнього про ПБП, адаптованість дитини до відносин у сім'ї з новим чоловіком матері, свідчать про обґрунтоване ПБП батька щодо його малолітньої дитини [76].

По-третє, не менш важливе місце в системі підстав ПБП посідає жорстоке поводження матері та (або) батька з дитиною (дітьми). Її закріплено в п. 3 ст. 164 СКУ.

Норма-дефініція «жорстоке поводження з дитиною» міститься в Законі України «Про охорону дитинства» (ст. 1): будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, насильства за ознакою статі, булінгу (цькування), мобінгу (цькування), а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені задля експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини [98].

Згаданий вище термін у тому самому законодавчому акті окреслений як психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, тобто будь-яке умисне діяння (дія або бездіяльність), у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, яке систематично вчиняється особою стосовно дитини, з якою вони є учасниками одного колективу, або дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків.

Згідно з п. 16 Постанови №3 воно, серед іншого, полягає:

а) в фізичному або психічному насильстві (воно може проявлятися в побоях, битті дитини, загрозі на адресу дитини, навіювання їй страху, замах на її статеву недоторканість тощо);

б) в застосуванні недопустимих методів виховання;

в) в приниженні людської гідності дитини.

Розробниця СКУ стверджує, що жорстоким є таке поводження, яке заподіює дитині фізичні або душевні страждання в момент вчинення протиправної поведінки. Однак вона не виключає, що воно може викликати такі наслідки в майбутньому. Згадана вчена не виключає, що йдеться про втягування дитини до вживання алкоголю чи наркотиків [108].

У науці кримінального права жорстоке поводження з дітьми з боку близьких осіб розуміють як фізичне, психічне насильство або інші протиправні діяння над дитиною чи в присутності дитини над близькими їй особами, що призводять до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності, погіршення якості життя або заподіють чи створюють загрозу заподіяння шкоди нормальному розвитку дитини та вчиняються батьками (особами, що їх замінюють) чи іншими близькими особами незалежно від факту їх спільного проживання з дитиною [131, с. 8].

З. В. Ромовська зазначає, що ми маємо шокуючі прояви батьківського, а особливо материнського вандалізму щодо дітей. Тому слова «Все найкраще на світі від сонця і молока матері», сказані багато років тому, не звучать уже так оптимістично [104, с. 105].

Л. Є. Гузь пише, що серед іншого жорстока поведінка батьків щодо дитини може полягати:

- а) в застосуванні до дитини надзвичайно бузувірських методів побиття;
- б) садистському ставленні;
- в) залишення дітей на тривалий час без води, їжі;
- г) закриття в темному сараї, льосі;
- г) надягання на руки ланцюгів [20, с. 363].

Ю. В. Александрова жорстоке поводження з дитиною як підставу ПБП окреслює як будь-яку винну протиправну поведінку (дію чи бездіяльність) у формі фізичного, психічного, сексуального та економічного насилля з боку матері, батька щодо їх дитини чи загрози вчинення таких дій в майбутньому, а також застосування недопустимих заходів виховання, приниження честі та

гідності дитини, образи, недбалою поведінкою з нею тощо, якщо такі дії порушують гарантовані законом права, свободи та інтереси дитини та завдають шкоди її фізичному та (або) психічному здоров'ю або створюють загрозу її завданню в майбутньому [2, с. 8-9].

Право дитини на захист від усіх форм фізичного та психічного насильства, жорстокого поведінкою з нею, встановлено різними актами національного законодавства, зокрема:

- Конституцією України [35];
- Конвенцією «Про права дитини» [32];
- Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [89];
- Законом України «Про Національну поліцію» [93];
- іншими нормативно-правовими актами.

По-четверте, наркоманія і хронічний алкоголізм матері, батька входять до кола підстав ПБП (п. 4 ч. 1 ст. 164 СКУ); вони можуть бути автономними підставами ПБП. До того ж обидві підстави можуть застосовуватися разом з іншими підставами, закріпленими в інших пунктах ч. 1 ст. 164 СКУ. Обидві хвороби матері та (або) батька є постійною загрозою як для фізичного, так і для психічного здоров'я їхньої дитини. Згідно з абз. 4 п. 16 Постанови №3 хронічний алкоголізм матері, батька та захворювання їх на наркоманію мають бути підтверджені певними медичними висновками.

Нині, на нашу думку, мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: є хронічними алкоголіками або наркоманами, *токсикоманами, ігроманами (лудоманами), Інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками (особами, що відмовляються від їжі), буліміками (особами, що безконтрольно переїдають з подальшим неприродним спустошенням шлунка), клептоманами (особами, які мають патологічне бажання що-небудь вкрасти), піроманами (особами, які мають нестримний потяг до підпалів), а також особами, що мають сексуальні розлади.* Наведений підхід більше відповідає запитам нашого часу, а

найголовніше максимально виключатиме будь-який згубний вплив матері, батька на дитину.

По-н'яте, до систематики підстав ПБП належать будь-які види експлуатації дитини, примушування її до жебракування і бродяжництва (п. 5 ч. 1 ст. 164 СКУ). Згідно зі ст. 36 Конвенції про права дитини на держави-учасниці покладено обов'язок захищати дитину від усіх форм експлуатації, що завдають шкоди будь-якому аспекту її добробуту.

Право дитини на захист від економічної експлуатації, примушування її до жебракування і бродяжництва встановлюють:

- Конституція України;
- Декларація прав дитини;
- Конвенція Міжнародної організації праці про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17 липня 1999 року [33];
- СКУ;
- Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [41];
- Закон України «Про охорону дитинства».

Визначення поняття «жебракування» закріплено в ч. 1 ст. 150¹ КК України: систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб.

Республіка Польща є першою державою, яка запозичила заборонні приписи ч. 5 ст. 150 СКУ [105, с. 241].

По-шосте, йдеться про засудження матері та (або) батька за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини як фінальну підставу в систематиці підстав ПБП (п. 6 ч. 1 ст. 164 СКУ). Це може бути самостійною підставою ПБП, а може ця сімейно-правова санкція застосовуватися разом з іншими. Найчастіше її застосовують у тандемі із жорстоким поведінням з дитиною, про яке вже йшлося. З курсу кримінального права нам відомо, що йдеться про замах на вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, доведення до самогубства, побої, катування тощо.

На нашу думку, мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини *або когось з інших членів сім'ї*.

Аналіз судової практики у справах про ПБП дає змогу сформулювати коло обставин, що не є підставами ПБП. Так, найвищий суд у системі судоустрою нашої держави дійшов висновку, що вивезення дитини за кордон одним із батьків без згоди іншого не є підставою для ПБП за п. 2 ч. 1 ст. 164 СКУ, якщо не було встановлено іншу винну поведінку батька, матері щодо дитини, зокрема, йдеться про умисне ухилення від виконання обов'язків стосовно виховання дитини (постанова Верховного Суду від 05 червня 2019 року) [55].

Проживання дитини протягом тривалого часу в новій сім'ї, створеній її батьком, матір'ю, відсутність побачень дитини з тим із батьків, з яким не проживає, не є підставами ПБП. Адже воно є крайнім заходом впливу, застосування якого треба довести (постанова Верховного Суду від 17 червня 2021 року) [61].

Як непорозуміння між матір'ю, батьком не є підставою ПБП. Адже в рішеннях щодо забезпечення найкращих інтересів дітей має бути першочергове значення і домінувати над інтересами батьків (постанова Верховного Суду від 6 жовтня 2021 року) [64]. Схожу правову позицію відтворено в постанові згаданого вище органу судової влади від 29 квітня 2020 року [58].

Касаційний цивільний суд дійшов такого висновку: наявність заборгованості стосовно сплати аліментів *не є підставою для позбавлення батька, матері дитини батьківських прав*. Факт стягнення з одного із них на користь іншого аліментів на утримання дитини не є свідченням свідомого ухилення від виконання батьківських обов'язків щодо її утримання. Адже воно є одним зі способів захисту прав дитини на належне матеріальне забезпечення; воно спонукає батька, матір до надання дитині належного утримання. Перебування батька, матері на тимчасово окупованій території є об'єктивною

причиною. Вона утруднює спілкування з нею та участь у вихованні цієї дитини (постанова Верховного Суду від 23 квітня 2020 року) [57].

Цікаво, що в постанові Верховного Суду від 05 червня 2024 року відтворено позицію про те, що зважаючи на те, що мати не ухиляється від виховання й утримання своїх дітей, вона цікавиться їхнім життям, бажає в подальшому належно виконувати свої батьківські обов'язки, то вимушене тимчасове перебування такої матері поза межами нашої держави внаслідок життєвих обставин *не є підставою для ПБП* [72].

Верховний Суд у постанові від 09 жовтня 2024 року дійшов висновку, що нестабільна участь матері в житті дочки, причиною якої є конфлікт між батьками, проживання матері на відстані від неї, а також фізична неможливість її спілкування зі своєю дитиною не є підставою для ПБП. Касаційний цивільний суд, серед іншого, наголошує на відсутності емоційного зв'язку між матір'ю і дочкою [75].

У літературі з сімейного права є багато спроб розширити українську законодавчу систему підстав ПБП. У систематиці підстав ПБП зловживання батьківськими правами відсутнє.

До речі, в постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 7 грудня 1979 року «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, пов'язаних із вихованням дітей», як констатує З. В. Ромовська до зловживань батьківськими правами відносили:

- а) схилення дітей до жебрацтва;
- б) непосилання їх до школи.

Наведену вище судову позицію вона скептично оцінює. Адже в обох випадках батьки не виконували покладених на них обов'язків щодо належного виховання дитини [108].

За висновками М. В. Логвінової, доцільно розширити систему підстав ПБП. До них учена-юристка нашої країни відносить:

а) ухилення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дитини, серед яких ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх малолітніми, неповнолітніми дітьми дошкільної, загальної середньої освіти;

б) ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків з охорони здоров'я дитини, внаслідок чого здоров'ю дитини завдано істотної шкоди;

в) злісне ухилення батьків від сплати аліментів;

г) зловживання батьківськими правами [45, с. 15].

На думку Л. В. Красицької, зловживання батьківськими правами доцільно визначити як підставу ПБП та зобов'язати суд водночас із задоволенням позову про ПБП вирішувати питання про стягнення аліментів на дитину [40, с. 9].

Недодержання батьками вимоги про здійснення батьківських прав згідно з інтересами дитини, як наголошують учені, має оцінюватися як зловживання батьками своїми батьківськими правами, що призводить до ПБП [115, с. 232].

О. М. Онішук підтримує позицію про нагальність на законодавчому рівні закріпити зловживання батьківськими правами як окрему підставу ПБП. На її думку, доцільно ч. 1 ст. 164 СКУ доповнити п. 7. Згадана авторка радить обов'язково вказати на кваліфікуючі ознаки тяжкості та шкідливості зловживань із боку батьків. До орієнтовного переліку параметрів, за наявності хоча б одного з яких зловживання батьківськими правами має суд кваліфікувати як підставу ПБП:

1) систематичність (багаторазовість) зловживання батьківськими правами;

2) створення загрози життю або фізичному здоров'ю дитини, її нормальному розвитку;

3) завдання шкоди здоров'ю дитини [52, с. 160-161].

О. Ф. Лапчевська вважає, що законодавчу систему підстав ПБП треба розширити та включити до неї:

а) зловживання батьківськими правами;

б) аморальну, антигромадську поведінку батьків, що негативно впливає на фізичний, психічний розвиток і здоров'я дитини, утягнення дітей в злочинну діяльність [43, с. 9-10].

В. М. Чернега на основі законодавчого досвіду Республіки Казахстан пропонує в СКУ закріпити зловживання батьком, матір'ю азартними іграми як підставу позбавлення прав батьків [128, с. 303], з чим складно не погодитися.

На нашу думку, доцільно відступити від замкнутої системи підстав позбавлення батьківських прав. Для того, щоб підсилити погляд на доцільність відкритого характеру національної законодавчої системи підстав позбавлення батьківських прав звернемося до норм зарубіжного сімейного права.

2.1.2. Підстави позбавлення батьківських прав за законодавством зарубіжних країн

В одній з наших наукових розвідок зроблено висновок, що законодавство Молдови та різних держав ЄС, передбачає істотні відмінності. Вони проявляються і у правових підставах, і у порядку застосування позбавлення батьківських прав, і у сімейно-правовій термінології. Ідеться про те, що ПБП згідно із законодавством може мати назву «припинення права піклування» (Латвія), «позбавлення права піклування над дитиною» (Естонія), «позбавлення батьківської відповідальності» (Польща). Передбачено 2 види діянь, за які особа може бути позбавлена батьківських прав – кримінальні діяння стосовно дитини та дії стосовно невиконання або неналежного виконання батьківських обов'язків; підставою для застосування ПБП може стати також поведінка третьої особи, і якщо батьки не бажають або неспроможні запобігти загрозам. Згідно з французьким та словацьким законодавством ПБП може бути як повним (стосуватися всіх батьківських прав особи), так і частковим (стосуватися тільки окремих прав або окремих дітей особи) [4, с. 99]. Вважаємо за доцільне розширити географію країн,

законодавчі підходи яких установлює можливість застосування таких сімейно-правових санкцій.

ПБП – це серйозний юридичний інструмент; він застосовується як крайній захід для захисту дітей. В усіх країнах існують різні підходи в цьому питанні [17, с. 107]. Частина норм національного сімейного права потребує розвитку на основі позитивного досвіду правового регулювання сімейних відносин у зарубіжних країнах [125, с. 1]. Сюди належать правові приписи, що входять до предмета нашого дослідження. Тому доцільно розглянути *підстави ПБП в сімейному праві зарубіжних країн*. Зважаючи на проєвропейський вектор розвитку сімейного законодавства нашої держави, варто звернутися до досвіду норм сімейного права країн ЄС. *Для того, щоб збагнути сімейно-правову санкцію (позбавлення батьківських прав чи її іноземного сімейно-правового аналогу), що є наслідком невиконання обов'язків батьків, що встановлені актами сімейного законодавства зарубіжних країн, доцільно також розглядати коло законодавчо закріплених у них прав та обов'язків батьків*. Так, відповідно до ст. 181 ЦК Австрії якщо своєю поведінкою батьки загрожують благополуччю неповнолітньої дитини, суд, хто б не звернувся до нього, повинен вжити необхідних заходів для забезпечення благополуччя дитини [137].

Згідно зі ст. 154 Цивільного кодексу Іспанії (далі – ЦК Іспанії) неемансиповані діти перебувають під владою батьків [144]. Батьківська влада, як і батьківський обов'язок, завжди здійснюється в інтересах дітей, з повагою до їх прав, їх фізичної і психічної недоторканності. Ця функція включає в себе такі обов'язки і повноваження: 1) наглядати за ними, годувати їх, виховувати і забезпечувати їм всебічне формування; 2) представляти їх інтереси та розпоряджатися їх майном; 3) вирішити питання про місце звичайного проживання неповнолітньої особи, яке може бути змінено лише за згодою обох батьків або, якщо це неможливо, за дозволом суду. Якщо діти достатньо зрілі, вони мають бути вислухані перш, ніж приймати рішення, що їх стосуються, чи то в судовому процесі, чи за взаємною згодою. У будь-якому

разі буде гарантовано, що вони будуть почуті у відповідних умовах, у термінах, які є доступними, зрозумілими та адаптованими до їхнього віку, зрілості та обставин, звертаючись за допомогою до спеціалістів у разі потреби. Виконуючи свої обов'язки, батьки можуть звертатися за допомогою до органу влади.

За ст. 156 ЦК Іспанії батьківські повноваження здійснюються спільно обома батьками або одним із батьків одноособово за явною або мовчазною згодою іншого. Дії, вчинені одним із них, будуть дійсними відповідно до соціального звичаю та обставин або в ситуаціях нагальної потреби. Після винесення обвинувального вироку і до погашення кримінальної відповідальності або порушення кримінальної справи проти одного з батьків за посягання на життя, фізичну недоторканність, свободу, моральну недоторканність або статеву свободу і відшкодування збитків спільним неповнолітнім дітям або за напад на іншого з батьків. Згоди останніх достатньо для психологічної допомоги неповнолітнім дітям, про що повідомляються заздалегідь. Зазначене вище також застосовуватиметься, навіть якщо попередня скарга не була подана, коли жінка отримує допомогу в спеціалізованій службі з протидії гендерному насильству, за умови наявності звіту, виданого зазначеною службою, яка підтверджує цю ситуацію. Якщо допомога має бути надана дітям старше шістнадцяти років, у всіх випадках потрібна їхня чітка згода. У разі виникнення розбіжностей у здійсненні батьківських повноважень будь-хто з двох може звернутися до судового органу, який, вислухавши обох батьків і дитину, якщо вона достатньо зріла і, в будь-якому разі, якщо їй виповнилося 12 років, припише право приймати рішення одному з двох батьків. Якщо розбіжності повторюються або є яка-небудь інша причина, що серйозно перешкоджає здійсненню батьківської влади, вона може приписати її повністю або частково одному з батьків або розподілити між ними свої функції. Цей захід діятиме протягом встановленого строку, який ніколи не може перевищувати 2 років. У випадках, зазначених у попередніх пунктах, щодо добросовісних третіх осіб, виходитиме з того, що

кожен з батьків діє при звичайному здійсненні батьківських повноважень за згодою іншого. У разі відсутності або неможливості одного з батьків батьківські повноваження здійснюються виключно іншим. Якщо батьки проживають окремо, то батьківські повноваження здійснюватиме той, з ким проживає дитина. Однак судовий орган на обґрунтоване прохання другого з батьків може в інтересах дитини надати заявнику батьківські повноваження здійснювати їх спільно з іншим з батьків або розподілити між ними функції, властиві для його здійснення.

Неемансипована неповнолітня особа здійснює батьківську владу над своїми дітьми за допомогою батьків, а в разі відсутності обох – свого опікуна; у разі незгоди або неможливості – з суддею (ст. 157 ЦК Іспанії).

Будь-хто з батьків може бути повністю або частково позбавлений своїх повноважень за рішенням суду, заснованого на недотриманні покладених на нього обов'язків, або ухваленням у кримінальній або шлюбній справі (ч. 1 ст. 170 ЦК Іспанії).

Відповідно до абз. 3 §1666 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ) в разі загрози благу дитини, з метою усунення небезпеки, яка загрожує психічному, фізичному або духовному здоров'ю дитини або її майну і встановлення факту, що батьки не хочуть або не в змозі усунути зазначену небезпеку, вживається один із таких заходів судового захисту:

1) наказ, що спрямований на використання громадської допомоги, наприклад, допомоги дитячих та молодіжних організацій, спрямованої на турботу про здоров'я дитини (п. 1 абз. 3 §1666 НЦУ);

2) наказ, що спрямований на дотримання шкільних обов'язків (п. 2 абз. 3 §1666 НЦУ);

3) заборона, на певний строк або безстроково, користуватися сімейним або іншим житловим приміщенням, перебувати в певній місцевості поблизу житлового приміщення або з'являтися в іншому місці, де дитина регулярно буває (п. 3 абз. 3 §1666 НЦУ);

4) заборона встановлення з дитиною будь-якого зв'язку, чи зустрічі з дитиною (п. 4 абз. 3 §1666 НЦУ);

5) відшкодування витрат за заявою власника батьківських прав та обов'язків (п. 5 абз. 3 §1666 НЦУ);

6) часткове або повне позбавлення батьківських прав (п. 6 абз. 3 §1666 НЦУ) [154].

У § 1666а НЦУ спеціально закріплюються «принцип відповідності» вживаних заходів захисту прав дитини порушенню її прав (небезпеки), а також принцип «переваги офіційної допомоги».

Відповідно до § 1666а НЦУ заходи, з якими пов'язане відібрання дитини з сім'ї батьків допускаються лише в разі, якщо інакше не можна запобігти небезпеці, в т.ч. через офіційну допомогу. Якщо одному з батьків або іншій особі заборонено користуватися житловим приміщенням для спільного проживання з дитиною, то під час визначення тривалості застосування заходів необхідно врахувати вид речового права на земельну ділянку, на якій знаходиться житлове приміщення, а також чи мають батьки або інші особи, щодо яких застосовуються заходи, інші житлові приміщення для проживання. Повне ПБП допускається лише в разі, якщо інші заходи виявилися безрезультатними, або є підстави вважати, що вони є недостатніми для усунення певної загрози. Цікаво, що конкретні підстави ПБП у НЦУ не наводяться.

Французький законодавець установлює як повне, так і часткове ПБП, обмежене лише зазначеними в рішенні суду повноваженнями (аналог українського інституту відібрання дитини без позбавлення батьківських прав). Відповідно до ст. 378 Цивільного кодексу Французької Республіки (далі – ЦКФР) вироком суду можуть бути повністю позбавлені батьківських прав батько та мати, засуджені як виконавці, співвиконавці або співучасники злочину, вчиненого щодо їхньої дитини, або як співвиконавці або як співучасники злочину, вчиненого їх дитиною, або як виконавці, співвиконавці або співучасники тяжкого злочину, вчиненого щодо іншого з батьків [153].

Відповідно до ст. 378.1 ЦКФР рішенням суду також можуть бути повністю позбавлені батьківських прав батько та мати, які створюють явну загрозу безпеці, здоров'ю або моральності дитини, погано до неї ставляться, систематично зловживають спиртними напоями, або наркотичними речовинами, їх поведінка не відповідає загальноприйнятим соціальним та моральним нормам тощо. Крім того, можуть бути позбавлені батьківських прав батько та мати, які протягом більше 2 років свідомо усувалися від здійснення прав та виконання обов'язків щодо дитини, закріплених ст. 375.7 ЦКФР, яка регламентує здійснення батьківських прав батьком і матір'ю, до дитини яких застосовані заходи щодо надання допомоги у вихованні. Позов про повне ПБП подається до суду або органами прокуратури, або членом сім'ї, або опікуном дитини.

За ст. 381 ЦКРФ батьки, які були повністю або частково позбавлені батьківських прав, мають право не раніше як через один рік з дня повного або часткового ПБП, подати заяву до суду та відновити свої втрачені права, повністю або частково, якщо доведуть зміну обставин. У разі відмови, нова заява може бути подана також після закінчення одного року.

Відповідно до ч. 1 ст. 123 Сімейного кодексу Болгарії (далі – СК Болгарії) батьківські права та обов'язки здійснюються в інтересах дитини обома батьками разом та окремо. Якщо один із батьків діяв самостійно, він зобов'язаний повідомити про це іншого з батьків [140].

Здійснення батьківських прав та обов'язків здійснюється за взаємною згодою батьків. У разі не домовленості вони можуть звернутися до посередника або подати позов до районного суду за поточною адресою дитини, який вирішує спір після вислуховування батьків, а за необхідності – і дитини. Рішення суду може бути оскаржене в загальному порядку (ч. 2 ст. 123 СК Болгарії).

Згідно з ч. 1 ст. 132 СК Болгарії батько, мати можуть бути позбавлені батьківських прав:

1) в особливо тяжких випадках, передбачених ст. 131 згаданого кодифікованого акта;

2) коли без поважної причини він, вона постійно не піклується про дитину та не забезпечує аліменти.

У разі позбавлення батьківських прав одного з батьків, коли немає іншого з батьків або здійснення ними батьківських прав не відповідає інтересам дитини, суд вживає заходів для захисту та поміщає її поза сім'єю (ч. 2 ст. 132 СК Болгарії).

Коли поведінка батьків становить небезпеку для особи, здоров'я, виховання або майна дитини, районний суд вживає відповідних заходів в інтересах дитини, обмежуючи батьківські права – позбавляючи їх або встановлюючи умови для здійснення деяких із них, та може доручити їх здійснення іншій особі. За необхідності місце проживання дитини може бути змінено або вона може бути поміщена поза сім'єю (ч. 1 ст. 131 СК Болгарії).

Заходи, передбачені ч. 1 ст. 131 СК Болгарії, також вживаються, коли через тривалу фізичну або психічну хворобу або інші об'єктивні причини батько, мати не може здійснювати свої батьківські права.

Відповідно до ст. 1532 Цивільного кодексу Греції якщо батько або мати порушують обов'язки, покладені на них органом опіки або якщо вони зловживають батьківськими правами, суд може на вимогу другого з батьків або найближчих родичів дитини або прокурора, застосувати певний захід щодо обмеження їх батьківських прав. Грецький законодавець установлює, що неналежне виконання батьківських обов'язків полягає в:

1) винному невиконанні рішень і розпоряджень судових і прокурорських органів щодо дитини або чинної угоди батьків про здійснення батьківських обов'язків;

2) порушенні емоційних відносин дитини з другим із батьків та його сім'єю та спричиненні будь-якого розриву відносин дитини з ними;

3) винному порушенні умов батьківської угоди або рішення суду про контакт дитини з тим із батьків, з ким вона не проживає, та перешкоджанні спілкуванню будь-яким іншим способом;

4) неправильному здійсненні або нездійсненні права на доступ з боку того з батьків, хто має на це право;

5) необґрунтованій відмові батька, матері сплатити аліменти, присуджені дитині судом або погоджені між батьками;

6) засуджені одного з батьків за домашнє насильство або за злочини проти статевої свободи чи недоторканості дитини, в тому числі її сексуальної експлуатації [138].

За ст. 116 Закону Естонської Республіки про сім'ю (далі – ЗЕРпС) батьки мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, якщо інше не передбачено законом. Батько, матір мають обов'язок і право піклуватися про свою неповнолітню дитину (далі – батьківська опіка). Батьківська опіка включає право на піклування про особу дитини (особиста опіка) та право на розпорядження майном дитини (майнова опіка) та вирішення інших питань, що пов'язані з дитиною. Під час догляду та виховання дитини батьки враховують потреби дитини до самостійних і відповідальних дій. Якщо рівень розвитку дитини дозволяє, батьки обговорюють з дитиною питання догляду та виховання [160].

Батьки, які перебувають у шлюбі між собою, мають спільну опіку над дитиною. Якщо на момент народження дитини батьки не перебувають у шлюбі між собою, вони мають спільну опіку, якщо при поданні заяв про намір визнати батьківство вони не виявили бажання зберегти батьківську опіку лише одним із батьків (ст. 117 ЗЕРпС).

Згідно зі ст. 118 ЗЕРпС батьки здійснюють спільну опіку над дитиною та виконують обов'язок піклування під власну відповідальність з метою забезпечити добробут дитини. Якщо батьки не можуть здійснити опіку, суд вживає необхідні заходи в інтересах дитини. У разі потреби суд порушує провадження про призначення опікуна дитини.

Відповідно до ч. 1 ст. 134 ЗЕРпС якщо фізичному, психічному або духовному благополуччю дитини або її майну загрожує зловживання батьківською опікою, нехтування дитиною, має місце нездатність батьків виконувати свої обов'язки, а також якщо батьки не бажають або не можуть запобігти небезпеці, яка загрожує дитині, суд вживає необхідних заходів для запобігання небезпеки, включаючи ті, що перераховані в ч. 3 ст. 134, статей 135 і 136 згаданого законодавчого акта [160].

Посадова особа органу державної влади або органу місцевого самоврядування, поліцейський, медичний працівник, суддя, прокурор, нотаріус, судовий виконавець, учитель або інша особа, яка володіє інформацією про дитину з групи ризику, повідомляє сільський муніципалітет або міську владу або суд за місцем проживання дитини про загрозу для дитини (ч. 2 ст. 134 ЗЕРпС).

За наявності загрози благополуччю дитини суд може ухвалити рішення, що впливають з права опіки щодо дитини, а на батька, матір покласти застереження та заборони, а також зобов'язати їх виконувати вказівки органу опіки, призначеного судом. Суд може обмежити право опіки над особою або майном шляхом заборони вчинення певних дій або вчинення певних видів дій. До того ж суд може позбавити батька, матір права опіки в повному обсязі (ч. 3 ст. 134 ЗЕРпС).

Відповідно до ч. 4 ст. 134 ЗЕРпС в питаннях особистої опіки суд може за власною ініціативою застосовувати заходи, що впливають із закону, правові наслідки яких також є обов'язковими для третьої особи.

Суд може розлучити дитину з батьками лише у разі, якщо заподіяння шкоди інтересам дитини не можна запобігти іншими заходами, вжитими щодо батьків та дитини (ч. 1 ст. 135 ЗЕРпС).

За ч. 2 ст. 135 ЗЕРпС суд може позбавити одного з батьків опіки в повному обсязі лише у разі, якщо інші заходи не дали результатів або якщо є підстави вважати, що їх виконання не є достатнім для запобігання ризику.

Під час розгляду справу про суттєве обмеження права на опіку або повне позбавлення права на опіку, суд залучає сільський муніципалітет або міську владу до провадження щодо отримання висновку (ч. 3 ст. 135 ЗЕРпС).

Згідно з ч. 4 ст. 135 ЗЕРпС якщо залишення дитини в сім'ї загрожує здоров'ю або життю дитини, сільський муніципалітет або міська влада або рада соціального страхування можуть розлучити дитину з сім'єю до ухвалення рішення суду. У такому разі сільський муніципалітет або міська влада мають негайно подати до суду заяву про обмеження батьківської опіки над дитиною.

За загальним правилом встановлено, що майну дитини загрожує небезпека, якщо порушується обов'язок утримання дитини або інші обов'язки, пов'язані з правом на опіку, або якщо особа не виконує розпорядження суду щодо права на опіку (ч. 1 ст. 136 ЗЕРпС).

Згідно з ч. 2 ст. 136 ЗЕРпС суд може видати припис батькам про подання переліку майна дитини та звіту про управління майном. Батьки повинні підтвердити правильність складання переліку майна. Якщо перелік є неповним, суд може своїм рішенням доручити складання списку сільській громаді або міській владі.

Суд може видати припис про збереження грошей дитини або про контроль за їх використанням. Якщо до складу майна дитини входять цінні папери або цінності, суд може покласти на того з батьків, хто представляє дитину, такі самі обов'язки, як і на опікуна (ч. 3 ст. 136 ЗЕРпС).

Відповідно до ст. 200 Цивільного Закону Латвійської Республіки один з батьків може бути позбавлений опіки, якщо:

- 1) з його, її вини (через навмисні дії або недбалість батька, матері) здоров'ю або життю дитини загрожує небезпека;

- 2) батько, мати зловживають своїми правами або не забезпечують догляд та нагляд за дитиною, і це може загрозувати фізичному, психічному або моральному розвитку дитини.

Коли одного з батьків позбавляють опіки, суд передає дитину під одноосібну опіку другого з батьків. Якщо опіки, яка могла бути здійснена

другим із батьків, недостатньо для того, щоб захистити дитину від заподіяння шкоди або права на опіку позбавлені обоє з батьків, суд зобов'язує суд у справах сиріт забезпечити дитині позасімейне піклування [143].

Згідно з ч. 1 ст. 203 ЦЗ Латвійської Республіки право опіки одного з батьків припиняється, якщо суд у справах сиріт визнає, що:

1) існують реальні перешкоди, що перешкоджають батькові, матері здійснювати догляд за дитиною;

2) дитина перебуває в небезпечних для життя і здоров'я умовах з вини того з батьків з ким проживає;

3) батько, мати зловживають своїми правами або не забезпечують догляд і нагляд за дитиною;

4) батько, мати дали згоду на усиновлення дитини, крім випадку, коли він, вона як подружжя, дали згоду на усиновлення дитини другим із подружжя;

5) встановлено факт насильства одного з батьків щодо дитини або є обґрунтована підозра у жорстокому поведженні батька, матері щодо дитини.

У цих випадках догляд здійснює другий з батьків, але якщо до цього є перешкоди Сирітський суд здійснює опіку над дитиною поза сім'єю (ч. 2 ст. 203 ЦЗ Латвійської Республіки).

Право опіки одного з батьків також може бути припинено у випадках, якщо він зловживає своїми правами шляхом невиконання рішення суду у справі, що впливає з права на опіку або доступ до дитини, якщо це завдає значної шкоди дитині та якщо немає перешкод для здійснення другим із батьків догляду за дитиною (ч. 3 ст. 203 ЦЗ Латвійської Республіки).

Відповідно до ч. 4 ст. 203 ЦЗ Латвійської Республіки призупинені права батька, матері на опіку поновлюються, якщо суд у справах сиріт та опікунів визнає, що відпали обставини для зупинення такого права. У разі неможливості їх поновлення протягом одного року з дня припинення прав опіки Сирітський суд приймає рішення про звернення до суду з позовом про

позбавлення права опіки, крім випадку, коли право на опіку не може бути поновлено через обставини, що не залежать від батька, матері.

Суд у справах сиріт та опікунів має право прийняти рішення про звернення до суду з позовом про позбавлення права на опіку до настання встановленого строку, якщо це відповідає інтересам дитини (ч. 5 ст. 203 ЦЗ Латвійської Республіки).

Відповідно до ст. 3.155 Цивільного кодексу Литви (далі – ЦК Литви) діти перебувають під наглядом батьків до досягнення ними повноліття або емансипації. Батьки мають право і обов'язок чесно виховувати і піклуватися про своїх дітей, дбати про їх здоров'я, підтримувати їх, враховуючи їх фізичний і психічний стан, створювати сприятливі умови для їх повноцінного і гармонійного розвитку, щоб дитина була підготовлена до самостійного життя в суспільстві [157].

Батьки мають рівні права та обов'язки перед своїми дітьми незалежно від того, чи народилася дитина в шлюбі, чи був шлюб визнаний недійсним чи подружжя проживали окремо, незважаючи на те, що місце проживання дитини встановлено за рішенням суду з одним із батьків (ст. 3.156 ЦК Литви).

За ст. 3.157 ЦК Литви батьки є представниками своїх дітей відповідно до закону, за винятком батьків, які за рішенням суду визнані недієздатними або мають обмежену дієздатність, та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Опікуни (піклувальники) представляють дітей за документом, що підтверджує право на представництво.

Батьки мають право і обов'язок давати освіту своїм дітям і несуть відповідальність за виховання і розвиток своїх дітей, повинні дбати про здоров'я своїх дітей і їх духовно-моральне виховання. Батьки мають переважне право перед іншими особами при виконанні цих обов'язків. Вони повинні забезпечити можливість навчання своїх дітей до встановленого законом віку. Усі питання, що пов'язані з вихованням дітей, вирішуються за взаємною згодою батьків. Якщо батьки не згодні, спір вирішується судом (ст. 3.165 ЦК Литви).

Батьки неповнолітніх осіб мають усі особисті права та обов'язки перед своїми дітьми. Батьки недієдатних або обмежено дієдатних дітей мають право проживати разом з ними та брати участь у їх вихованні. У таких випадках опікун (піклування) призначається дитині в порядку, встановленому в книзі «Сімейне право» ЦК Литви. Після досягнення повноліття або набуття дієдатності батьки набувають усіх прав та обов'язків перед своїми дітьми.

Відмова батька або матері від прав та обов'язків щодо своїх неповнолітніх дітей не є дійсною. Батьки несуть солідарну і рівноправну відповідальність за виховання і догляд за дитиною. Батьківські повноваження не можуть здійснюватися всупереч найкращим інтересам дитини. За невиконання батьківських повноважень встановлено юридичну відповідальність (ст. 3.159 ЦК Литви).

Згідно зі ст. 3.160 ЦК Литви права та обов'язки батьків припиняються з моменту досягнення дитиною повноліття або набуття нею дієдатності. У певних випадках, з урахуванням найкращих інтересів дитини, батьківська відповідальність може бути тимчасово або на невизначений термін обмежена або дитина може бути розлучена з батьками в порядку, встановленому Книгою «Сімейне право» ЦК Литви.

За ч. 1 ст. 3.180 ЦК Литви у разі, коли батьки (батько або мати) ухиляються від виконання своїх обов'язків із виховання дітей, зловживають батьківськими повноваженнями, жорстоко поведуться з дітьми, впливають на дітей своєю аморальною поведінкою або не піклуються про дітей, суд може прийняти рішення про *тимчасове або безстрокове обмеження батьківських повноважень*.

Відповідно до ст. 92 Сімейного та опікунського кодексу Республіки Польща (далі – СОКРП) дитина залишається під владою батьків до досягнення повноліття [156].

Батьківська відповідальність покладена на обох батьків. Якщо цього вимагають найкращі інтереси дитини, суд може прийняти рішення про

встановлення батьківства про призупинення, обмеження або позбавлення одного або обох батьків батьківської відповідальності (ст. 93 СОКРП).

За ст. 93 СОКРП якщо один з батьків помер або не має повної дієздатності, батьківська відповідальність покладається на другого з батьків. Те ж саме стосується, якщо один із батьків був позбавлений батьківських обов'язків або якщо його батьківські обов'язки були припинені. Якщо жоден із батьків не має батьківських обов'язків або якщо батьки невідомі, на дитину встановлюється опіка.

Згідно зі ст. 94 СОКРП якщо один з батьків помер або не має повної дієздатності, батьківська відповідальність покладається на другого з батьків. Те ж саме стосується, якщо один з батьків був позбавлений батьківських обов'язків або якщо його батьківські обов'язки були припинені. Якщо жоден з батьків не має батьківських обов'язків або якщо батьки невідомі, над дитиною встановлюється опіка.

Батьківська влада включає, зокрема, обов'язок і право батьків здійснювати опіку над дитиною та її майном, виховувати дитину з повагою до її гідності та прав. Дитина, що перебуває під владою батьків, має слухатися своїх батьків, а в справах, в яких вона може приймати рішення і робити волевиявлення, вона має дослухатися до думок і рекомендацій батьків, сформованих для її блага. Батьківська влада має здійснюватися відповідно до найкращих інтересів дитини та інтересів суспільства. Перш ніж приймати рішення з найважливіших питань, що стосуються особи або майна дитини, батьки мають вислухати дитину, якщо це дозволяють психічний розвиток дитини, стан здоров'я і ступінь зрілості, і врахувати, наскільки це можливо, розумні бажання дитини (ст. 95 СОКРП).

Відповідно до ст. 96 СОКРП батьки виховують і направляють дитину під свою батьківську владу. Вони зобов'язані дбати про фізичний і духовний розвиток дитини і належно готувати її до праці на благо суспільства, відповідно до її талантів. Батьки, які не мають повної дієздатності, беруть

участь у здійсненні повсякденної опіки над дитиною та у її вихованні, якщо суд з питань опіки не вирішить інакше заради благополуччя дитини.

Особам, які здійснюють батьківські повноваження і здійснюють опіку або піклування над неповнолітньою особою, забороняється застосовувати тілесні покарання (ст. 96-1 СОКРП).

За ст. 97 СОКРП якщо батьківська відповідальність покладена на обох батьків, то кожен з них зобов'язаний і має право її здійснювати. Однак батьки вирішують важливі справи дитини спільно, а за відсутності домовленості між ними вирішує суд з питань опіки.

Згідно зі ст. 98 СОКРП батьки є законними представниками дитини, які перебувають під їхнім батьківським правом. Якщо дитина залишається під батьківською владою обох батьків, будь-який з батьків може діяти самостійно як законний представник дитини. При цьому жоден з батьків не може представляти дитину:

1) у правочинах між дітьми, які перебувають під їхньою батьківською владою;

2) у правочинах між дитиною та одним із батьків або його подружжям, якщо правочин полягає у безоплатному внеску на користь дитини або стосується коштів на утримання і виховання дитини, належних другому з батьків.

Згідно з §1 ст. 111 СОКРП якщо батьківські обов'язки не можуть бути здійснені через постійні перешкоди, або якщо батьки зловживають батьківськими обов'язками чи грубо нехтують своїми обов'язками щодо дитини, суд з питань опіки позбавляє батьків батьківської відповідальності. Позбавлення батьківських повноважень може бути ухвалено стосовно одного з батьків.

За §1а ст. 111 СОКРП суд може позбавити батьків батьківських повноважень, якщо, незважаючи на надану допомогу, не припинили існувати підстави для застосування п. 5 ст. 109 ч. 2 згаданого нормативно-правового акта, зокрема, коли батьки постійно не цікавляться дитиною.

За §2 ст. 111 СОКРП якщо причина позбавлення батьківських обов'язків перестає існувати, суд з питань опіки може відновити батьківську відповідальність.

Відповідно до ст. 4:146 Цивільного кодексу Угорщини (далі – ЦК Угорщини) неповнолітня дитина перебуває під наглядом або піклуванням батьків. Батьківська опіка містить право та обов'язок визначати, піклувати, виховувати, визначати місце проживання, розпоряджатися та законно представляти майно неповнолітньої дитини, а також право призначати опікуна та звільняти її від опіки [161].

Батьківська опіка здійснюється батьками в інтересах належного фізичного, розумового і морального розвитку дитини. Під час спільного здійснення батьківських повноважень права та обов'язки батьків є рівними (ст. 4:147 ЦК Угорщини).

Згідно зі ст. 4:148 ЦК Угорщини батьки мають повідомити своїх дітей про рішення, які їх стосуються, і вони повинні надати їм можливість висловити свою думку під час ухвалення рішень що стосуються їх виховання та розвитку, а у випадках, визначених законом - приймати рішення разом із батьками. Батьки мають ураховувати вік та зрілість дитини.

Здійснення батьківської опіки може бути обмежене або скасоване судом або іншим органом влади у деяких випадках, визначених законом, в обсязі, необхідному для забезпечення найкращих інтересів дитини (ст. 4:149 ЦК Угорщини).

За ст. 4:191 ЦК Угорщини суд припиняє батьківську опіку якщо: поведінка батьків завдає серйозної шкоди або загрожує благополуччю дитини, зокрема, її фізичному благополуччю, інтелектуальному чи моральному розвитку; дитина була передана або взята під опіку іншої особи, і той з батьків, батьківську опіку якого призупинено не змінює своєї поведінки, способу життя. Якщо один із батьків був засуджений судом до позбавлення волі за умисний злочин проти дитини, суд може припинити батьківську опіку щодо інших його дітей. Суд може постановити, що наслідки рішення про

припинення батьківської опіки можуть стосуватися і дитини, яка народилася пізніше.

Відповідно §855 Цивільного кодексу Чехії (далі – ЦК Чехії) батьки та діти мають взаємні права та обов'язки. Від цих взаємних обов'язків та прав не можна відмовитися. Метою обов'язків та прав батьків щодо дитини є забезпечення її морального та матеріального благополуччя [149].

За §856 ЦК Чехії обов'язки та права батьків пов'язані з особистістю дитини, а права та обов'язки особистого характеру виникають з народженням дитини та зі вступом дитини у доросле життя.

Дитина зобов'язана піклуватися про своїх батьків. Доки дитина не стане повнолітньою, батьки мають право застосовувати виховні заходи щодо своїх дітей відповідно до їх здібностей, включаючи обмеження щодо захисту моралі, здоров'я та прав дитини, прав інших осіб та громадського порядку. Дитина зобов'язана виконувати ці заходи (§ 857 ЦК Чехії).

Згідно з §858 ЦК Чехії батьківська відповідальність включає обов'язки та права батьків, які мають піклуватися про дитину, включаючи, зокрема, турботу про її здоров'я, фізичний, емоційний, інтелектуальний та моральний розвиток, захист дитини, підтримку особистого контакту з дитиною, забезпеченні виховання та освіти, визначення місця її проживання, представництво та управління її майном. Тривалість та обсяг батьківської відповідальності можуть бути змінені лише судом.

За §865 ЦК Чехії батьківська відповідальність належить обом батькам в рівних частках. Вона належить кожному з батьків, якщо тільки це не було обмежено судом. У рішенні суду щодо обсягу батьківської відповідальності батьків мають бути враховані найкращі інтереси дитини (§866 ЦК Чехії).

Відповідно до §867 ЦК Чехії перед ухваленням рішення, яке впливає на інтереси дитини, суд має надати дитині необхідну інформацію, щоб вона могла сформуванати власну думку та повідомити її. Якщо суд визнає дитину здатною належно сприймати інформацію або не здатною сформуванати власну думку, або не здатною висловити цю думку, суд має повідомити та вислухати

того, хто здатний захистити інтереси дитини. Про це має знати особа, чий інтереси суперечать інтересам дитини. Якщо дитині виповнилося 12 років, вважається, що вона здатна сприймати інформацію, сформувану власну думку та висловити її.

Згідно з §868 ЦК Чехії здійснення батьківських обов'язків неповнолітніми батьками, які були недієздатними до шлюбу призупиняється до моменту набуття ними повної дієздатності. Це не стосується виконання обов'язків та прав опіки, якщо суд не вирішить інакше та не встановить, що виконання батьками таких обов'язків призупиняється до моменту набуття повної дієздатності.

Відповідно до інтересів дитини суд може вирішити, що здійснення батьківської відповідальності батьками зупиняється. Зупинення батьківської відповідальності не впливає на виконання аліментних обов'язків щодо дитини (§ 869 ЦК Чехії).

За §870 ЦК Чехії якщо мати, батько не виконує свої батьківські обов'язки належно і якщо цього вимагають інтереси дитини, суд може обмежити її, його батьківські обов'язки або обмежити повноваження, незважаючи на ступінь цього обмеження.

Відповідно до §871 ЦК Чехії якщо батько, мати зловживає своїми батьківськими правами, або якщо батько, мати серйозно нехтують своїми батьківськими обов'язками, суд може *позбавити його, її батьківських прав та обов'язків*.

Перед ухваленням судового рішення про обмеження батьківських обов'язків суд завжди враховує чи відповідає інтересам дитини обмеження права батьків на особисте спілкування з дитиною. Якщо батьки відмовляються від батьківських обов'язків, право батьків на особисте спілкування з дитиною залишається за батьками лише у разі, якщо суд вирішить його зберегти в інтересах дитини (§872 ЦК Чехії).

Згідно з §873 ЦК Чехії якщо суд позбавляє батьків батьківської відповідальності, він цілком може вирішити, що він позбавляє їх усіх або

деяких обов'язків та прав, передбачених у §856 згаданого нормативно-правового акта, зокрема, права на згоду на усиновлення. *Позбавлення батьків батьківської відповідальності* або її обмеження не впливає на утримання дитини (§874 ЦК Чехії).

Відповідно до §875 ЦК Чехії батьківська відповідальність здійснюється відповідно до інтересів дитини. Перед прийняттям рішення, яке впливає на інтереси дитини, батьки повинні забезпечити все необхідне, щоб дитина змогла сформулювати власну думку з цього питання та повідомити її батькам. Це правило не застосовується, якщо дитина не здатна належно сформулювати власну думку або не спроможна повідомити таку думку батькам.

Згідно зі ст. 170 Сімейного закону Хорватії (далі – СЗ Хорватії) суд *позбавляє батьків права на батьківську опіку*, якщо встановить, що вони зловживають батьківськими правами та грубо порушують свої обов'язки [159].

За винятком випадку, зазначеного в ст. 170 СЗ Хорватії, суд може позбавити батьків права на батьківську опіку, якщо:

- 1) вони покинули дитину;
- 2) дитина зазнає насильства від дорослих членів сім'ї;
- 3) на підставі звіту Хорватського інституту соціальної роботи виявляється, що батько, мати не виконують заходів, рішень та інструкцій, Інституту або суду для захисту прав та благополуччя дитини;
- 4) на основі звіту та оцінки Хорватського інституту соціальної роботи впливає, що повернення дитини до сім'ї після вжиття заходів щодо захисту прав та благополуччя дитини становитиме серйозну загрозу її життю, здоров'ю та розвитку;
- 5) розумові здібності батьків настільки обмежені, що вони постійно не можуть виконувати будь-який з аспектів батьківського піклування, тим самим ставлять під загрозу благополуччя дитини.

Згідно з ч. 1 ст. 176 Сімейного кодексу Республіки Словенія суд позбавляє одного або обох батьків батьківського піклування, якщо дитині загрожує небезпека і з обставин справи очевидно, що мати, батько грубо

порушили свої обов'язки або зловживали правами, що впливають із батьківського піклування, або відмовилися від дитини, або явно демонстрували своєю поведінкою, що вони не хвилювалися за неї [150].

Відповідно до ч. 1 ст. 82 Сімейного кодексу Республіки Словенія батько, (мати), який (яка) недбало здійснює права або обов'язки, що впливають зі змісту батьківських прав, може бути *частково позбавлений (позбавлена) батьківських прав*.

Згідно з ч. 1 ст. 508 Цивільного кодексу Румунії (далі – ЦК Румунії) суд з питань опіки та піклування за клопотанням органів державної адміністрації, що відповідають за захист дитинства, може ухвалити рішення про ПБП, якщо батько, мати ставить під загрозу життя, здоров'я або розвиток дитини шляхом жорстокого поводження, вживання алкоголю або наркотичних речовин, грубої недбалості у виконанні батьківських обов'язків або серйозного порушення *найкращих інтересів дитини* [147].

Принагідно треба відзначити, що згідно з ч. 1 ст. 263 ЦК Румунії будь-які заходи, що стосуються дитини мають вживатися з повагою до *найкращих інтересів дитини*. Для вирішення претензій, що стосуються дітей, компетентні органи зобов'язані надати сторонам всі необхідні вказівки для того, щоб вони вдалися до мирних методів вирішення спорів (ч. 2 ст. 263 ЦК Румунії). Згідно з ч. 3 ст. 263 ЦК Румунії процедури, що стосуються відносин між батьками та дітьми, повинні забезпечувати, щоб бажання та інтереси батьків, які стосуються дітей, могли бути доведені до відома органів влади і щоб вони враховували їх під час прийняття рішень. Провадження щодо дітей має здійснюватися протягом *розумного строку*, щоб не зачіпати найкращих інтересів дитини та сімейних відносин (ч. 5 ст. 263 ЦК Румунії). Згідно з ч. 6 ст. 263 ЦК Румунії для цілей законодавчих положень про захист дітей дитину розуміють як особу, яка не досягла 18-річного віку і не набула повної дієздатності, відповідно до закону.

Відповідно до ч. 1 ст. 483 ЦК Румунії батьківська влада – це сукупність прав і обов'язків, які стосуються як особи, так і майна дитини і належать

нарівні обом батькам. Батьки здійснюють батьківські повноваження лише в найкращих інтересах дитини, з належною повагою до дитини та залучають дитину до прийняття всіх рішень, що стосуються її, з урахуванням її віку та ступеня зрілості (ч. 2 ст. 483 ЦК Румунії). Згідно з ч. 3 ст. 483 ЦК Румунії відповідальність за виховання неповнолітніх дітей несуть обоє батьків.

Відповідно до ст. 487 ЦК Румунії батьки мають право і обов'язок виховувати дитину, дбаючи про її здоров'я та фізичний, психічний і інтелектуальний розвиток, освіту, навчання і професійну підготовку, відповідно до власних переконань, якостей і потреб дитини. Вони зобов'язані давати дитині вказівки та поради, необхідні для належного здійснення прав, які визнає за нею закон.

Згідно з ч. 1 ст. 488 ЦК Румунії на батьків покладається обов'язок виховувати дитину в умовах, що забезпечують її гармонійний фізичний, психічний, духовно-моральний і соціальний розвиток.

Відповідно до ч. 2 ст. 488 ЦК Румунії з цією метою батьки зобов'язані:

- а) спілкуватися з дитиною та поважати її інтимне, особисте життя і гідність;
- б) представляти та надавати дитині можливість бути поінформованою та роз'ясненою про всі дії та факти, які можуть вплинути на неї, та врахувати її думку;
- в) вживати всіх необхідних заходів для захисту та реалізації прав дитини;
- г) спілкуватися з фізичними та юридичними особами, які мають обов'язки у сфері догляду, освіти та навчання дітей.

Відповідно до ст. 490 ЦК Румунії «Права неповнолітніх батьків» неповнолітні мати, батько, які досягли 14-річного віку, мають батьківські права та обов'язки щодо дитини. Права та обов'язки щодо майна дитини належать опікуну або, залежно від обставин, іншій особі відповідно до закону.

Румунський законодавець дозволяє позбавити усиновлювача батьківських прав (ст. 472 ЦК Румунії). У разі позбавлення усиновлювача

здійснення батьківських прав суд з урахуванням найкращих інтересів дитини може встановити опіку або один із заходів захисту, встановлених законом. Заслуховування дитини є обов'язковим, при цьому застосовуються приписи ст. 264 згаданого нормативно-правового акта.

Згідно з ч. 1 ст. 264 ЦК Румунії в адміністративному або судовому провадженні щодо нього заслуховування дитини, яка досягла 10-річного віку, є обов'язковим. Однак дитина, яка не досягла 10-річного віку, також може бути заслухана, якщо компетентний орган вважатиме, що це необхідно для вирішення справи.

Право бути вислуханою передбачає можливість для дитини запитувати та отримувати будь-яку інформацію, що відповідає її віку, висловлювати свою думку та бути поінформованою про наслідки, які це може мати, а також про наслідки будь-якого рішення, що її стосується (ч. 2 ст. 264 ЦК Румунії).

Будь-яка дитина має бути вислуханою, відповідно до приписів ч. ч. 1, 2 ст. 264 ЦК Румунії. Думка дитини повинна враховуватися з урахуванням її віку і ступеня зрілості (ч. 4 ст. 264 ЦК Румунії).

Відповідно до ч. 5 ст. 264 ЦК Румунії залишаються чинними спеціальні правові положення, що вимагають згоди та присутності дитини у судовому провадженні щодо неї, а також положення, що стосуються призначення судом представника у разі виникнення конфлікту інтересів.

Відповідно § 28 Закону Словацької Республіки про сім'ю (далі – ЗСРПС) батьківська відповідальність включає, зокрема:

- а) безперервну та послідовну турботу про виховання, здоров'я, харчування і всебічний розвиток дитини;
- б) представництво дитини;
- в) управління майном дитини [165].

Обоє батьків несуть батьківські обов'язки щодо дитини. Вони зобов'язані захищати інтереси дитини. Батьківські обов'язки здійснює один із батьків, якщо другого з батьків немає або він невідомий. Це також стосується випадків, коли один із батьків позбавлений батьківських обов'язків, якщо

здійснення ним батьківських обов'язків було обмежено або призупинено. Якщо один із батьків обмежений у дієздатності, то другий з батьків здійснює батьківські обов'язки самостійно лише в тій мірі, в якій дієздатність одного з батьків обмежена судом.

Згідно з ч. 1 §29 ЗСРпС суд також може покласти батьківський обов'язок щодо особистого догляду за дитиною на неповнолітнього батька, матір дитини старше 16 років, якщо це буде забезпечено в інтересах неповнолітньої дитини. У разі необхідності управління майном дитини в рішенні про надання батьківських обов'язків відповідно до ч. 1 §29 ЗСРпС суд приймає рішення про призначення опікуна для управління її майном (майновий опікун).

Згідно з §30 ЗСРпС батьки відіграють вирішальну роль у вихованні дитини. Батьки мають право виховувати своїх дітей відповідно до власних релігійних і філософських переконань. Батьки мають право використовувати відповідні освітні засоби у вихованні дитини так, щоб здоров'ю, гідності, психічному, фізичному та емоційному розвитку дитини не загрожувала небезпека.

Відповідно до ч. 1 §38 ЗСРпС якщо одному з батьків перешкоджає виконувати свої батьківські обов'язки серйозна перешкода і якщо це відповідає інтересам неповнолітньої дитини, суд може призупинити здійснення батьківських обов'язків.

За ч. 2 §38 ЗСРпС якщо це необхідно в інтересах дитини, суд може обмежити здійснення батьками своїх батьківських прав, якщо:

- а) вони постійно ведуть непорядкований спосіб життя;
- б) вони взагалі не виконують своїх батьківських обов'язків;
- в) вони не беруть участь у вихованні дитини.

У рішенні про обмеження здійснення батьківських прав відповідно до ч. 2 §38 ЗСРпС суд зазначає обсяг прав та обов'язків, на які поширюється обмеження.

У разі зловживання батьком, матір'ю своїми батьківськими правами та обов'язками, зокрема шляхом жорстокого поводження з дитиною, недбалого

ставлення до її виховання суд позбавляє батька, матір можливості реалізувати батьківські права (ч. 4 §38 ЗСРпС).

Згідно з ч. 1 §39 ЗСРпС якщо суд прийняв рішення про обмеження або позбавлення виконання батьківських обов'язків, або про призупинення здійснення батьківської відповідальності тільки щодо одного з батьків, то другий з батьків здійснює батьківську відповідальність в повному обсязі. Аліментний обов'язок батьків щодо дитини не припиняється за рішенням суду про обмеження або позбавлення виконання батьківських обов'язків або про призупинення їх виконання (ч. 4 §39 ЗСРпС).

Досить цікавими в цьому питанні є *норми сімейного права країн-кандидаток на вступ до ЄС*. Так, відповідно до ст. 215 Сімейного кодексу Республіки Албанія (далі – СК Республіки Албанія) батьківська відповідальність є сукупністю прав та обов'язків, спрямованих на забезпечення емоційного, соціального та матеріального благополуччя дитини, піклування про неї, підтримку особистих стосунків з нею, забезпечення її виховання, освіти, повчання, юридичного представництва та управління її майном [151]. Дитина перебуває під батьківською відповідальністю до досягнення нею повноліття (ст. 216 СК Республіки Албанія).

За ст. 217 СК Республіки Албанія батьки та діти повинні взаємодопомагати, любити та поважати одне одного. Батьківська відповідальність належить і здійснюється обома батьками будь-якої дитини, народженої під час їхнього шлюбу або поза шлюбом, якщо дитина була визнана обома батьками (ст. 220 СК Республіки Албанія).

Згідно зі ст. 221 СК Республіки Албанія якщо батьки не можуть дійти згоди щодо того, що є найкращим в інтересах дитини, вони можуть передати це питання до суду, який вирішить це питання після спроби вирішити справу шляхом мирової угоди. Коли один із батьків виконує спільні дії з третіми особами, пов'язані з батьківською відповідальністю, вважається, що він, вона має згоду іншого з батьків (ст. 222 СК Республіки Албанія).

Ст. 223 СК Республіки Албанія передбачено втрату батьківської відповідальності, зокрема: батьки дитини можуть втратити свої батьківські права через засудження за вчинення або співучасть у злочинному діянні щодо своєї дитини, як співучасники злочинного діяння, вчиненого їхньою дитиною, або якщо вони були засуджені за залишення сім'ї, якщо вони не виконали свої сімейні обов'язки.

Суд може вирішити поширити позбавлення батьківської відповідальності на всіх або деяких дітей, народжених до рішення суду про позбавлення відповідальності. Позбавлення батьківської відповідальності звільняє дитину від обов'язку сплачувати аліменти перед батьком, матір'ю, якщо суд не вирішить інше (ст. 229 СК Республіки Албанія).

Відповідно до ст. 129 Сімейного закону Боснії і Герцеговини (далі – СЗ Боснії і Герцеговини) батьківська опіка – це сукупність обов'язків і прав батьків, спрямованих на захист особистих і майнових прав та інтересів. Батьківська опіка здійснюється в найкращих інтересах дитини [164].

Батьки несуть солідарну і основну відповідальність за розвиток і виховання дитини. Батьки повинні забезпечити захист дитини, необхідний для її благополуччя (ст. 130 СЗ Боснії і Герцеговини).

За ст. 131 СЗ Боснії і Герцеговини обмеження та позбавлення батьківського піклування може бути здійснено за рішенням компетентного органу з причини та в порядку, встановлених згаданим законом. Один із батьків не може відмовитися від батьківського піклування.

Батьки зобов'язані і відповідальні за ознайомлення дитини з її правами і надання їй можливості їх реалізувати (ст. 132 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно з ч. 1 ст. 133 СЗ Боснії і Герцеговини батьки визначають ім'я та прізвище дитини за взаємною згодою. Якщо вони не досягнуть згоди, зазначеної в ч. 1 ст. 133 СЗ Боснії і Герцеговини, орган опіки вирішує питання про ім'я та прізвище дитини.

Батьки зобов'язані дбати про життя і здоров'я дитини. Батьки зобов'язані піклуватися про дитину, задовольняти її звичайні потреби і

захищати її від усіх форм пороку: наркотиків, алкоголю, бродяжництва, грабежу, крадіжки, проституції, жебрацтва, а також усіх форм злочинності неповнолітніх, а також насильства, каліцтва, економічної експлуатації, сексуального насильства та всіх інших асоціальних явищ. З метою захисту інтересів дитини батьки зобов'язані відповідно до віку та зрілості дитини контролювати її поведінку (ст. 134 СЗ Боснії і Герцеговини).

Відповідно до ст. 135 СЗ Боснії і Герцеговини батьки мають обов'язок і право виховувати свою дитину в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності та солідарності, а також відповідно до віку та зрілості дитини сприяти її праву та відповідальності на свободу думки, совісті та релігії.

Батьки мають обов'язок і право дбати про освіту своїх дітей. Освіта має бути спрямована на розвиток особистості та психофізичних здібностей дитини, на повагу до прав людини та основних свобод, на підготовку дитини до відповідального життя в суспільстві, має ґрунтуватися на дбайливому ставленні до природного середовища. Батьки зобов'язані дбати про початкову та середню освіту дитини. Батьки зобов'язані відповідно до своїх можливостей і здібностей дитини дбати про її вищу освіту (ст. 136 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно зі ст. 137 СЗ Боснії і Герцеговини обов'язок і право батьків представляти інтереси дитини, якщо інше не передбачено згаданим законом. Неповнолітня особа, яка досягла 14-річного віку, може самостійно укласти правочини, за якими вона набуває права, якщо інше не передбачено законом. Юридичні угоди, в яких неповнолітня особа розпоряджається майном або бере на себе зобов'язання, можуть укладатися лише за згодою батьків. Неповнолітня особа, яка отримує дохід від праці, може розпоряджатися заробленим особистим доходом і заробітком. Якщо щось має бути доставлено або повідомлено неповнолітній дитині, це може бути правомірно зроблено одному з батьків або другому з батьків, а якщо батьки не проживають разом, то тому з батьків, з ким проживає дитина.

Батьки мають обов'язок і право утримувати дитину відповідно до приписів СЗ Боснії і Герцеговини. Обов'язком батьків є забезпечення дитині життєвих умов, необхідних для її розвитку (ст. 138 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно зі ст. 139 СЗ Боснії і Герцеговини обов'язком і правом батьків, згідно з приписами згаданого нормативно-правового акта, є управління майном дитини до досягнення нею повноліття.

Батьки мають право проживати разом зі своєю дитиною, якщо це відповідає інтересам дитини. Якщо вони не проживають разом з дитиною, обоє батьків зобов'язані підтримувати особисті стосунки та безпосередні контакти з дитиною, а також поважати зв'язки дитини з другим з батьків, якщо суд не визначить інше (ст. 140 СЗ Боснії і Герцеговини).

За ст. 141 СЗ Боснії і Герцеговини батьки піклуються про дитину спільно, за взаємною згодою і на рівних засадах, якщо інше не встановлено СЗ Боснії і Герцеговини. Тільки один з батьків має право піклуватися про дитину, якщо другий з батьків помер, був визнаний померлим, позбавлений можливості піклуватися про свою дитину, має невідоме місце проживання, був позбавлений батьківського піклування або був позбавлений або обмежений у дієздатності.

Відповідно до ч. 1 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини той з батьків, хто зловживаючи своїми правами, або грубо нехтуючи своїми обов'язками, або відмовляючись від дитини, або не піклуючись про дитину, з якою не проживає, явно загрожує безпеці, здоров'ю або моралі дитини, або який не захищає дитину від такої поведінки другого з батьків чи іншої особи, може бути *позбавлений батьківської опіки судом*.

Зловживання правами має місце, зокрема, у разі фізичного та психічного насильства над дитиною, сексуальної експлуатації дитини, примушування дитини до соціально неприйнятної поведінки або грубого порушення прав дитини в інший спосіб (ч. 2 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно з ч. 3 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини грубе нехтування обов'язками має місце, зокрема, в разі, коли той з батьків не виконує обов'язок

утримувати дитину понад 3 місяці, не дотримується раніше визначених заходів щодо захисту прав та інтересів дитини, не перешкоджає вживанню дитиною алкогольних напоїв, наркотиків або інших наркотичних речовин, а також неповнолітній особі віком до 16 років під час нічних прогулянок.

Батьківська опіка може бути скасована і у того з батьків, кого було позбавлено права проживати разом з дитиною, якщо він не виконує обов'язків і прав, які не припинилися з накладенням цього заходу протягом 1 року і не створює умови для відновлення цього права (ч. 4 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Відповідно до ч. 5 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини батьківська опіка може бути відібрана і в того з батьків, хто не створює умов для підтримання особистих відносин і безпосередніх контактів дитини з другим із батьків або перешкоджає їх утриманню.

Той з батьків, хто зловживаючи своїми правами, або грубо нехтуючи своїми обов'язками, або відмовляючись від дитини, або не піклуючись про дитину, з якою не проживає, явно загрожує безпеці, здоров'ю чи моралі дитини, або який не захищає дитину від такої поведінки другого з батьків чи іншої особи, може бути позбавлений батьківської опіки судом у позасудовому порядку (ч. 1 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Відповідно до ч. 2 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини зловживання правами має місце, зокрема, у випадках фізичного та психічного насильства над дитиною, сексуальної експлуатації дитини, примушування дитини до соціально неприйнятної поведінки та грубого порушення прав дитини в інший спосіб.

Грубе нехтування обов'язками має місце, зокрема, у випадках, коли той з батьків не виконує обов'язок утримувати дитину більше ніж 3 місяці, не дотримується раніше визначених заходів щодо захисту прав та інтересів дитини, не перешкоджає вживанню дитиною алкогольних напоїв, наркотиків чи інших наркотичних речовин, а також неповнолітній особі віком до 16 років під час нічних прогулянок (ч. 3 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно з ч. 4 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини батьківська опіка може бути скасована і у того з батьків, кого було позбавлено права проживати разом з дитиною, якщо він не виконує обов'язків і прав, які не припинилися з накладенням цього заходу протягом одного року і не створює умов для відновлення цього права.

Батьківська опіка може бути відібрана і у того з батьків, хто не створює умов для підтримання особистих відносин і безпосередніх контактів дитини з другим із батьків або перешкоджає їх утриманню (ч. 5 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

У разі позбавлення батьків або одного з них батьківських прав, орган опіки та піклування призначає спеціального опікуна для дитини. З цього часу припиняються всі обов'язки і права батьків щодо дитини, за винятком обов'язку утримувати дитину (ч. 7 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Грузинський законодавець, як і більшість інших законодавців, прямо встановлює рівність батьків щодо дітей, зокрема: батьки мають рівні права і обов'язки щодо дітей. Дитина має право жити і рости в сім'ї (ст. 1197 ЦК Грузії) [139].

Згідно зі ст. 1198 ЦК Грузії батьки мають право і обов'язок виховувати своїх дітей, піклуватися про їх фізичний, психічний, духовний і соціальний розвиток, виховувати їх як гідних членів суспільства з першочерговим врахуванням їх інтересів. Під час виховання неповнолітніх дітей батькам (законним представникам) не дозволяється використовувати методи виховання, які спричиняють фізичні та/або психічні страждання неповнолітніх. Батьки зобов'язані утримувати своїх дітей. Батьки мають право визначати, з ким і де повинні проживати їхні діти. Батькам доручено захищати права та інтереси своїх неповнолітніх дітей, що включає в себе управління майном і використання майна дітей. Батькам надано право і вони зобов'язані спілкуватися зі своїми дітьми, визначати право третіх осіб на спілкування зі своїми дітьми. Батьки є законними представниками

неповнолітніх дітей і без спеціальних повноважень виступають на захист їх прав та інтересів у відносинах з третіми особами, в т. ч. в судовому порядку.

Відповідно до ст. 1198-1 ЦК Грузії неповнолітня особа має право на захист від зловживання правами з боку батьків (інших законних представників). У разі порушення прав і законних інтересів неповнолітньої особи, у т.ч. у разі невиконання або неналежного виконання батьками або одним з батьків обов'язків, пов'язаних із вихованням і навчанням дитини, або у разі зловживання батьківськими правами неповнолітній має право самостійно звернутися до органів опіки та піклування, а також з 14 років – до суду.

Фізичні та юридичні особи, яким стало відомо про випадки порушення прав і законних інтересів неповнолітнього, зобов'язані повідомити про це органи опіки та піклування за фактичним місцем знаходження неповнолітнього. Отримавши таке повідомлення, органи опіки та піклування зобов'язані вжити заходів, передбачених законодавством Грузії, а у випадках, передбачених Гаазькою конвенцією про юрисдикцію, застосовним законодавством, визнанням, виконанням та співробітництвом щодо батьківської відповідальності та заходами щодо захисту дітей від 19 жовтня 1996 року, звернутися до Центрального органу. Невиконання суб'єктами, що беруть участь у процедурах звернення з питань, пов'язаних з дітьми (звернення), та іншими суб'єктами, які працюють з питань дітей, виявлення випадків насильства щодо дітей та надання інформації відповідним державним органам про випадки насильства щодо дітей тягне за собою відповідальність у порядку, встановленому законодавством Грузії. Центральним органом, визначеним Гаазькою конвенцією про юрисдикцію, застосовне право, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів щодо захисту дітей від 19 жовтня 1996 року, є структурний підрозділ Міністерства юстиції Грузії.

Права батьків не повинні здійснюватися так, щоб посягати на інтереси дитини (ст. 1199 ЦК Грузії). Згідно з ч. 2 ст. 1206 ЦК Грузії батьки, які

систематично ухиляються від виконання батьківських обов'язків і неналежно користуються батьківськими правами, тобто грубо поведуться з дітьми, негативно впливають на них аморальною поведінкою, або є хронічними алкоголіками або наркоманами, або залучають дітей до антигромадських дій, серед яких жебрацтво, бродяжництво, позбавляються всіх батьківських прав та обов'язків.

Відповідно до ч. 1 ст. 81 Сімейного кодексу Республіки Сербія батько, мати, які зловживають правами або грубо нехтують батьківськими обов'язками, можуть бути *повністю позбавлений батьківських прав*.

Згідно з ч. 2 ст. 82 того самого нормативно-правового акта мати, батько зловживає правами, що випливають із батьківського права, якщо він, вона:

- 1) фізично, сексуально або емоційно знущається над дитиною;
- 2) експлуатує дитину, примушуючи її до надмірної праці або до роботи, яка загрожує моралі, здоров'ю чи освіті дитини, тобто до роботи, яка заборонена законом;
- 3) спонукає дитину до вчинення злочинних дій;
- 4) привчає дитину потурати поганим схильностям;
- 5) зловживає правами зі змісту батьківським прав в інший спосіб.

Відповідно мати, батько грубо нехтує обов'язками, що випливають зі змісту батьківських прав, якщо вона, він:

- 1) покинув (ла) дитину;
- 2) взагалі не піклується про дитину, з якою проживає;
- 3) уникає утримання дитини або підтримки особистих стосунків з дитиною, з якою не проживає, тобто якщо вона, він перешкоджає підтримці особистих стосунків між дитиною та батьками, з якими дитина не проживає;
- 4) навмисно та безпідставно уникає створення умов для спільного проживання з дитиною, яка перебуває у закладі соціального захисту, для розміщення пільговика;
- 5) якщо будь-яким іншим чином нехтує обов'язками, що випливають зі змісту батьківських прав [163].

Згідно з ч. 1 ст. 58 СКРМ батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо дітей, незалежно від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним, чи проживають вони зі своїми батьками чи окремо від них. Батьки, законні представники неповнолітніх батьків також здійснюють батьківські права та обов'язки щодо дитини неповнолітніх батьків та є законними представниками відповідної дитини (ч. 1-1 ст. 58 СКРМ). Згідно з ч. 1-1 ст. 58 СКРМ неповнолітні батьки зберігають за собою право брати участь у піклуванні та вихованні дитини. Батьківські права та обов'язки, крім випадків, передбачених СКРМ, припиняються з моменту досягнення дітьми повноліття або набуття ними повної дієздатності.

За ст. 59 СКРМ неповнолітні батьки мають право проживати разом з дитиною та брати участь у її вихованні. Неповнолітні батьки, які не перебувають у шлюбі, мають право визнавати або оскаржувати своє батьківство та материнство на загальних підставах. Неповнолітні батьки віком до 16 років можуть клопотати про встановлення батьківства в судовому порядку.

У ст. 60 СКРМ батьки мають право і обов'язок виховувати своїх дітей відповідно до своїх особистих переконань, незалежно від того, проживають батько і мати разом або окремо. Батьки несуть відповідальність за фізичний, психічний, духовний розвиток своїх дітей і мають переважне право на виховання своїх дітей порівняно з іншими особами. Батьки зобов'язані забезпечити, щоб дитина відвідувала школу до кінця навчального року, в якому вона досягає 16-річного віку. Навчальний заклад і форму навчання вибирають батьки з урахуванням думки дитини. Спори, що виникають між батьками з питань, пов'язаних з вихованням і навчанням дітей, вирішуються місцевими органами опіки, рішення яких можуть бути оскаржені в судовому порядку. Місцевий орган опіки та піклування рекомендує батькам звернутися до медіатора для вирішення спору.

Відповідно до ст. 60 СКРМ права і законні інтереси дітей захищаються їхніми батьками. Батьки є законними представниками своїх дітей і діють від їх

імені у відносинах з будь-якими фізичними та юридичними особами, включаючи органи державного управління та суди, без спеціальних повноважень. Батьки мають право частково делегувати права та обов'язки, пов'язані з піклуванням та вихованням дитини, тимчасовому опікуну шляхом подання заяви до місцевого органу опіки та піклування в установленому законом порядку. У такому разі батьки залишаються законними представниками дитини, а тимчасовий опікун здійснює повноваження юридично відповідальної особи дитини відповідно до закону. У разі виникнення конфлікту інтересів між батьками та дітьми він вирішується рішенням місцевого органу опіки та піклування за місцем знаходження дитини, яке може бути оскаржене в судовому порядку, а інтереси дітей представляє територіальний орган опіки.

Згідно зі ст. 61 СКРМ батьківські права не можуть здійснюватися в суперечності інтересам дитини. Батьки не повинні завдавати шкоди фізичному і психічному здоров'ю дітей. Обрані батьками методи виховання повинні виключати жорстоке і грубе поводження з дітьми, знехтування дітьми, будь-які образи і знуцання, дискримінацію, психічне і фізичне насильство, застосування тілесних покарань, залучення до злочинних дій, вживання алкогольних напоїв, вживання наркотичних і психотропних речовин, азартні ігри, жебрацтво та іншу протиправну діяльність. Усі питання, пов'язані з вихованням і освітою дітей, вирішуються батьками за взаємною згодою, виходячи з інтересів дитини і з урахуванням думки дитини. Батьки несуть відповідальність у встановленому порядку за здійснення своїх прав на шкоду інтересам дитини.

Відповідно до ст. 67 СКРМ батько, мати можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- 1) ухиляються від виконання батьківських обов'язків, у т.ч. від сплати аліментів;

2) відмовляються у прийомі дитини з пологового будинку, іншого медичного або освітнього закладу, закладу соціального захисту населення чи іншого подібного закладу без поважних причин;

3) зловживають своїми правами;

4) жорстоко поведуться з дитиною, включаючи застосування фізичного або психічного насильства або посягання на її статеву недоторканність;

5) негативно впливають на дитину аморальною поведінкою;

6) страждають на хронічну алкогольну або наркотичну залежність;

7) вчинили умисний злочин проти життя або здоров'я дитини або проти життя або здоров'я одного з подружжя;

8) *в інших випадках*, коли цього вимагають інтереси дитини.

Відповідно до ч. 1 ст. 56 Сімейного кодексу Чорногорії (далі – СК Чорногорії) кожна людина зобов'язана керуватися найкращими інтересами дитини в усіх видах діяльності, які прямо чи опосередковано стосуються дитини [162].

За ч. 2 ст. 56 СК Чорногорії найкращим інтересам дитини надається пріоритет і визначається на основі:

- права дитини;
- думки і бажання дитини;
- віку, здібності до розвитку та інших особистісних особливостей дитини;
- необхідності захисту життя і здоров'я дитини;
- необхідності забезпечення безпеки дитини;
- потреби фізичного, емоційного, освітнього, соціального та іншого розвитку дитини;
- попереднього досвіду та обставин, в яких проживає дитина;
- необхідності збереження стабільності і спадкоємності відносин з батьками, сім'єю і середовищем, з якого походить або проживає дитина, і впливу змін навколишнього середовища;

- якості відносин, які дитина встановила з батьками, членами сім'ї або іншими особами, і безпосередні і довгострокові наслідки підтримки цих відносин;

- необхідності збереження сімейних відносин, особливо відносин із братами і сестрами;

- наслідків розлуки з батьками, іншими членами сім'ї, а особливо з братами і сестрами;

- необхідності збереження особистої та сімейної ідентичності;

- культурної, національної, етнічної, релігійної та мовної належності, тобто походження дитини;

- інших обставин та умов, що можуть вплинути на самопочуття дитини.

Кожна людина має право вільно приймати рішення про народження своїх дітей, а як батьки – створювати можливості та забезпечувати умови для їх здорового психофізичного розвитку в сім'ї та суспільстві (ч. 1 ст. 7 СК Чорногорії).

Згідно зі ст. 59 СК Чорногорії батьківське право складається з прав і обов'язків батьків піклуватися про особистість, права та інтереси своїх дітей.

Батьківські права належать матері і батькові разом. Якщо один із батьків помер або невідомий або був позбавлений батьківських прав, батьківські повноваження належать другому з батьків. Батьки не можуть відмовитися від батьківських прав. Зловживання батьківськими правами заборонено (ст. 60 СК Чорногорії).

Відповідно до ст. 69 СК Чорногорії батьківська опіка включає обов'язки та права батьків з метою захисту та сприяння особистим і майновим правам і благополуччю дитини та включає зберігання, виховання, освіту, представництво, утримання, а також управління та розпорядження майном дитини. Батьки зобов'язані забезпечувати батьківське піклування в найкращих інтересах дитини, відповідно до її потреб і можливостей розвитку. Батьки мають право отримувати всю інформацію про дитину в освітніх та оздоровчих установах.

Батьки мають право і обов'язок піклуватися і виховувати дитину, особисто піклуючись про її життя, розвиток і здоров'я. Батьки не повинні залишати дитину дошкільного віку без нагляду. Батьки можуть тимчасово доручити дитину іншій особі лише в тому випадку, якщо ця особа відповідає вимогам щодо опікуна (ст. 70 СК Чорногорії).

Згідно зі ст. 71 СК Чорногорії батьки мають право і обов'язок розвивати з дитиною відносини, засновані на любові, довірі і взаємній повазі, і направляти дитину до прийняття тих цінностей, які мають загальнолюдський характер.

На батьків покладається обов'язок забезпечити дитині початкову освіту, а про подальше навчання дитини вони зобов'язані дбати про її подальше навчання відповідно до своїх можливостей, з урахуванням здібностей і бажань дитини (ст. 72 СК Чорногорії).

За ст. 73 СК Чорногорії батьки мають право і обов'язок представляти дитину у всіх правових справах, що виходять за межі дієздатності дитини. Батьки мають право і обов'язок представляти інтереси дитини у всіх судових та інших провадженнях, в яких дитина не здатна до судового розгляду. Батьки мають право брати на себе юридичні справи, якими вони розпоряджаються, і розпоряджатися доходами, отриманими дитиною у віці до 15 років.

Батьки мають право і обов'язок утримувати дитину на умовах, викладених у СК Чорногорії. Батьки мають право і обов'язок розпоряджатися майном дитини і розпоряджатися ним на умовах, викладених у СК Чорногорії.

Згідно зі ст. 76 СК Чорногорії батьки здійснюють батьківські права спільно і за взаємною згодою, коли ведуть спільне життя. Батьки здійснюють батьківські права солідарно і за взаємною згодою навіть тоді, коли вони не ведуть спільного життя, якщо вони укладають угоду про спільне здійснення батьківських прав і якщо суд вважає, що ця угода відповідає найкращим інтересам дитини.

Один із батьків здійснює батьківські повноваження самостійно, коли другий з батьків невідомий, або помер, або повністю позбавлений батьківських прав або дієздатності. Один із батьків здійснює батьківські повноваження одноособово, коли він сам проживає з дитиною, а рішення про реалізацію батьківських прав суд ще не прийняв. Один із батьків здійснює батьківські права самостійно на підставі рішення суду, коли батьки не ведуть спільного життя і не уклали договір про здійснення батьківських прав. Один із батьків здійснює батьківські права самостійно на підставі рішення суду, коли батьки не ведуть спільне життя і вони уклали угоду про спільне або самостійне здійснення батьківських прав, але суд оцінює, що ця угода не відповідає найкращим інтересам дитини. Один із батьків здійснює батьківські повноваження одноособово на підставі рішення суду, коли батьки не ведуть спільне життя, якщо вони укладають угоду про самостійне здійснення батьківських прав і якщо суд вважає, що ця угода відповідає найкращим інтересам дитини (ст. 78 СК Чорногорії).

Згідно зі ст. 79а СК Чорногорії той з батьків, хто самостійно здійснює батьківські права, зобов'язаний забезпечувати і заохочувати підтримання особистих відносин дитини з другим з батьків, родичами та особами, з якими дитина має особливу близькість, якщо це не обмежено рішенням суду. Той з батьків, хто підтримує особисті стосунки з дитиною, не повинен перешкоджати другому з батьків у здійсненні батьківських прав.

Згідно з ч. 1 ст. 87 СК Чорногорії батько, мати, які зловживають батьківськими правами або грубо нехтують батьківськими обов'язками, позбавляються батьківських прав.

Зловживання правами існує, зокрема, якщо батьки фізично, сексуально або емоційно знущаються над дитиною; експлуатують дитину, примушуючи її до надмірної праці, або до роботи, яка загрожує моралі, здоров'ю чи освіті дитини, або до роботи, яка заборонена законом; підбурює дитину до вчинення злочинів; розвиває шкідливі звички і задатки тощо (ч. 2 ст. 87 СК Чорногорії).

Відповідно до ч. 3 ст. 87 СК Чорногорії грубе нехтування обов'язками має місце, зокрема, якщо батько, мати: відмовляється від дитини або не дбає про основні життєві потреби дитини, з якою проживає; уникає утримання дитини або підтримання особистих стосунків з дитиною, з якою дитина не проживає, або перешкоджає підтриманню особистих відносин між дитиною та тим із батьків, з ким дитина не проживає; якщо він, вона умисно та необґрунтовано ухиляється від створення умов для спільного проживання з дитиною, яка перебуває в закладі соціального захисту дітей.

За ст. 88 СК Чорногорії один із батьків може бути позбавлений батьківської влади щодо всіх дітей, а якщо цього вимагають особливі обставини, він або вона також можуть бути позбавлені батьківської влади щодо окремої дитини. Рішення про позбавлення батьківських прав приймається компетентним судом у позачерговому порядку.

Відповідно до ст. 89 СК Чорногорії провадження у справі про ПБП може бути ініційоване другим із батьків, органом опіки та піклування або прокурором. Орган опіки та піклування зобов'язаний порушити провадження про позбавлення батьківських прав, коли дізнається будь-яким способом, що підстави для цього передбачені СК Чорногорії. Якщо орган опіки та піклування дізнається про наявність ризику зловживання батьківськими правами або ризику грубого нехтування батьківськими обов'язками, він зобов'язаний терміново вжити заходів щодо захисту особи, прав та інтересів дитини.

Цікаво дослідити норми сімейного права інших зарубіжних країн, що стосуються предмета нашої дисертації. За ч. 1 ст. 68 КРКпШС у Республіці Казахстан батьки мають рівні права і несуть рівні обов'язки щодо своїх дітей (батьківські права). Батьківські права, передбачені законом, припиняються при досягненні дітьми вісімнадцятирічного віку (повноліття), а також при вступі неповнолітніх дітей у шлюб (ч. 2 ст. 68 КРКпШС).

Відповідно до ч. 1 ст. 69 КРКпШС неповнолітні батьки мають право проживати разом з дитиною та брати участь у її вихованні. Неповнолітні

батьки, які не перебувають у шлюбі, у разі народження дитини та при встановленні їх материнства і (або) батьківства мають право самостійно здійснювати батьківські права після досягнення ними шістнадцятирічного віку. До досягнення неповнолітніми батьками шістнадцятирічного віку органом опіки та піклування призначається опікун для виховання дитини разом з неповнолітніми батьками дитини. Розбіжності, що виникають між опікуном дитини та неповнолітніми батьками, вирішуються органом, який здійснює функції опіки або піклування, з урахуванням інтересів і прав неповнолітньої дитини та батьків (ч. 2 ст. 69 КРКпШС). За ч. 3 ст. 69 КРКпШС неповнолітні батьки мають право визнавати і оспорювати своє батьківство і материнство на загальних підставах, а також мають право вимагати встановлення батьківства своїх дітей в судовому порядку після досягнення ними чотирнадцятирічного віку.

За ч. 1 ст. 70 КРКпШС батьки зобов'язані дбати про здоров'я своєї дитини.

Батьки мають право і обов'язок виховувати свою дитину. Батьки мають переважне право на виховання своєї дитини перед усіма іншими особами. Батьки, які виховують дитину, несуть відповідальність за забезпечення необхідних умов життя для її фізичного, психічного, морального і духовного розвитку, формування законослухняної поведінки (ч. 2 ст. 70 КРКпШС).

Згідно з ч. 3 ст. 70 КРКпШС батьки зобов'язані забезпечити отримання дитиною обов'язкової середньої освіти. Батьки, враховуючи думку дитини, мають право вибору організації навчання та форми навчання дитини до здобуття нею загальної середньої освіти.

Всі питання, пов'язані з вихованням і навчанням дитини, вирішуються батьками за їх взаємною згодою, відповідно до інтересів дитини і з урахуванням його думки. У разі виникнення розбіжностей між ними батьки мають право звернутися до органу, що здійснює функції опіки чи піклування, або до суду для вирішення цих розбіжностей (ч. 4 ст. 70 КРКпШС).

За ч. 1 ст. 71 КРКпШС батьки є законними представниками своєї дитини та захищають її права та інтереси у відносинах з будь-якими фізичними та юридичними особами, у тому числі в судовому порядку, без спеціальних повноважень.

Батьки не мають права представляти інтереси своєї дитини, якщо органом, який здійснює функції опіки чи піклування, встановлено наявність протиріч між інтересами батьків і дитини. У разі виникнення розбіжностей між батьками та дитиною орган опіки та піклування зобов'язаний призначити представника для захисту прав та інтересів дитини. Батьки не мають права представляти інтереси дитини, якщо вони позбавлені або обмежені в батьківських правах щодо до неї (ч. 2 ст. 71 КРКпШС).

За ч. 1 ст. 72 КРКпШС батьківські права не можуть здійснюватися в конфлікті з інтересами дитини. Забезпечення інтересів дитини є головною турботою її батьків. Під час здійснення батьківських прав батьки не мають права завдавати шкоди фізичному і психічному здоров'ю дитини, її моральному розвитку. Методи виховання дитини мають виключати зневажливе, жорстоке, грубе, принизливе поводження, образу або експлуатацію дитини (ч. 2 ст. 72 КРКпШС).

Згідно з ч. 1 ст. 75 КРКпШС батьки позбавляються батьківських прав, якщо вони:

- 1) ухиляються від виконання батьківських обов'язків, серед яких злісне ухилення від сплати аліментів;
- 2) відмовляються без поважних причин забрати дитину з пологового будинку (відділення), з організації для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та інших організацій;
- 3) зловживають своїми батьківськими правами;
- 4) жорстоко поводяться з дитиною, застосовують фізичне або психічне насильство щодо неї, посягають на її статеву недоторканість;

5) зловживають азартними іграми, алкогольними напоями або наркотичними засобами, психотропними речовинами та (або) їхніми аналогами.

До того ж відповідно до ч. 1 ст. 75 КРКпШС батьки позбавляються батьківських прав у разі вчинення ними кримінального правопорушення проти життя або здоров'я дитини, чоловіка, дружини або інших членів сім'ї.

Відповідно до ч. 1 ст. 818 Цивільного кодексу Японії (далі – ЦК Японії) дитина, яка не досягла повноліття, підлягає батьківській владі своїх батьків [142]. Якщо дитина є усиновленою, вона підлягає батьківській владі своїх усиновлювачів. Батьківська влада здійснюється спільно батьками, які перебувають у шлюбі; за умови, що якщо один із батьків не в змозі здійснювати батьківські повноваження, другий з батьків повинен це зробити.

Якщо батьки розлучаються за угодою, вони можуть домовитися про те, хто з батьків має батьківські повноваження щодо дитини (ч. 1 ст. 819 ЦК Японії).

Відповідно до ч. 2 ст. 819 ЦК Японії у разі розірвання шлюбу в судовому порядку суд визначає, хто з батьків має батьківські повноваження. У разі розлучення батьків до народження дитини батьківські права та обов'язки здійснює мати; за умови, що сторони можуть домовитися про те, що батько має батьківські повноваження після народження дитини (ч. 3 ст. 819 ЦК Японії).

За ч. 4 ст. 819 ЦК Японії мати, батько може здійснювати батьківські повноваження щодо своєї дитини лише тоді, якщо обоє батьків згодні з тим, що він має батьківську владу.

Сімейний суд може за заявою будь-якого родича дитини ухвалити, що другий з батьків має батьківську владу щодо дитини, якщо він вважає це необхідним для інтересів дитини (ч. 6 ст. 819 ЦК Японії).

Особа, яка здійснює батьківські повноваження, має право і несе обов'язок піклуватися про дитину і виховувати її (ст. 820 ЦК Японії).

За ст. 834 ЦК Японії якщо батько, мати зловживають батьківськими правами або вчиняють грубі порушення службових обов'язків, сімейний суд може за заявою будь-якого родича дитини або державного примусу ухвалити рішення про позбавлення батька, матері батьківських прав.

Якщо батько або мати, які здійснюють батьківські повноваження, ставлять під загрозу майно дитини через порушення в управлінні ним, сімейний суд може за заявою будь-якого родича дитини або державного прокурора ухвалити рішення про позбавлення батька або матері батьківських прав (ст. 835 ЦК Японії).

Згідно зі ст. 330 Цивільного кодексу Князівства Монако (далі – ЦК Князівства Монако) до досягнення дитиною повноліття або емансипації вона передається під владу свого батька і матері, які мають перед нею право і обов'язок брати на себе опіку, наглядати і виховувати її, захищати її безпеку, здоров'я, мораль і забезпечувати її розвиток, з належною повагою до її особи. Кожен з батьків робить свій внесок в утримання та освіту дітей пропорційно своїм ресурсам, ресурсам іншого з батьків та потребам дитини. Цей обов'язок не припиняється автоматично з досягненням дитиною повноліття. Особистісні стосунки дитини зі своїми асцендентами не можуть бути ускладнені без серйозних причин. У разі виникнення труднощів умови цих відносин регулюються суддею з питань опіки. Суддя з питань опіки може в інтересах дитини також надати право на листування або доступ до інших осіб [141].

Батьківська влада здійснюється спільно батьком і матір'ю. Батьківські повноваження можуть здійснюватися спільно у разі спільної заяви батька і матері перед суддею з питань опіки або за рішенням останнього. Що стосується добросовісних третіх осіб, то вважається, що кожен батько і мати вчиняють за згодою іншого звичайні дії, що належать до сфери батьківських повноважень щодо особи дитини (ст. 301 ЦК Князівства Монако).

У разі розлучення батько і мати зберігають за собою спільне здійснення батьківської влади. Однак на прохання батька або матері суддя з питань опіки може, без шкоди для приписів 303-7 згаданого вище кодифікованого акта,

доручити здійснення батьківських повноважень лише одному з батьків, якщо цього вимагають інтереси дитини.

Відповідно до ст. 323 ЦК Князівства Монако батьківські повноваження можуть бути повністю або частково відібрані у разі:

- 1) якщо їх визнано винними, співвиконавцями або співучасниками злочину;
- 2) якщо вони засуджені як винуватці, співвинуватці або співучасники злочину, вчиненого проти одного з їхніх дітей;
- 3) якщо вони засуджені як співвинуватці або співучасники злочину або злочину, вчиненого одним із їхніх дітей;
- 4) якщо їх визнано винними, співвиконавцями або співучасниками злочинів, передбачених ст. ст. 243-246, 260-269, 280, 284-292 і 295 Кримінального кодексу Князівства Монако.

Згідно з ч. 2 ст. 323-1 ЦК Князівства Монако так само батьківські повноваження можуть бути повністю або частково відібрані у батька і матері, які добровільно відмовилися від здійснення своїх прав і виконання обов'язків, які вони мали щодо дитини протягом понад 2 років.

Відповідно до ст. 638 Цивільного та комерційного кодексу Аргентини (далі – ЦКК Аргентини) батьківські права – це сукупність обов'язків і прав батьків щодо дитини та її майна, спрямовані для її захисту, розвитку та всебічного навчання [145].

Згідно зі ст. 646 ЦКК Аргентини обов'язками батьків є:

- 1) доглядати за дитиною, жити разом з нею, забезпечувати її їжею і виховувати;
- 2) враховувати конкретні потреби дитини відповідно до її інтересів;
- 3) поважати право дитини та підлітка бути почутими та брати участь у всьому, що пов'язано з їх особистими і майновими правами;
- 4) надавати дитині вказівки щодо її прав та ефективності їх здійснення;
- 5) сприяти праву дитини на спілкування з бабусею та дідусем, іншими родичами;

б) представляти дитину та розпоряджатися її майном.

За ст. 700 ЦКК Аргентини будь-хто з батьків може бути позбавлений батьківської відповідальності за:

- а) засудження злочин проти особи або майна дитини;
- б) відмову від дитини, залишення її без догляду та захисту;
- в) створення загрози безпеці, фізичному або психічному здоров'ю дитини;
- г) оголошення статусу усиновлення дитини.

Згідно зі ст. 64 Сімейного кодексу Азербайджанської Республіки (далі – СК Азербайджанської Республіки) Батьки або один із них можуть бути позбавлені батьківських прав у разі:

- 1) невиконання своїх батьківських обов'язків;
- 2) умисної несплати аліментів;
- 3) відмови прийняти дитину з пологового будинку або будь-якого закладу соціального захисту населення, медичного, освітнього та іншого подібного закладу без поважних причин;
- 4) зловживання батьківськими правами;
- 5) жорстокого поводження з дітьми, застосування до них фізичного та психічного тиску;
- 6) якщо вони є хронічними алкоголіками та наркоманами;
- 7) вчинення умисного злочину проти здоров'я або життя дітей або чоловіка (дружини) [152].

Згідно зі ст. 235 Цивільного кодексу Перу (далі – ЦК Перу) батьки зобов'язані забезпечувати утримання, захист, освіту та навчання своїх неповнолітніх дітей відповідно до їхнього становища та можливостей [146].

Згідно з батьківською владою, батьки мають обов'язок і право піклуватися про свої дітей та їх майно (ст. 418 ЦК Перу).

Відповідно до ст. 419 ЦК Перу батьківська влада під час шлюбу здійснюється спільно батьком і матір'ю, причому обоє вони представляють

дитину. У разі незгоди суддя у справах дітей та підлітків виносить рішення відповідно до спрощеної процедури.

У будь-якому разі батьки мають право підтримувати особисті відносини з дітьми, які не перебувають під їхньою батьківською владою (ст. 422 ЦК Перу).

Згідно зі ст. 423 ЦК Перу обов'язками і правами батьків, які здійснюють батьківські повноваження, є:

- 1) дбати про утримання та освіту дітей;
- 2) спрямовувати освітній процес дітей та їх підготовку до праці відповідно до їх покликання та здібностей;
- 3) користуватися послугами своїх дітей з урахуванням їх віку та стану і без шкоди для їх освіти;
- 4) забирати дітей з місця, де вони перебували без його дозволу, вдаючись у разі необхідності до владних повноважень;
- 5) представляти інтереси дітей в актах громадянського життя;
- 6) розпоряджатися майном своїх дітей;
- 7) користуватися майном своїх дітей.

Батьківська влада втрачається після досягнення повноліття або внаслідок відмови від дитини на строк понад 6 місяців (ст. 462 ЦК Перу).

Відповідно до ст. 463 ЦК Перу батьки можуть бути позбавлені батьківських повноважень:

- 1) за те, що розбещували дітей та схилили їх до жебрацтва;
- 2) поводитися з ними з надмірною різкістю;
- 3) за відмову забезпечити їх належним утриманням.

На підставі вивченого національного та зарубіжного досвіду (законодавства Австрії, Азербайджану, Албанії, Аргентини, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Греції, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Монако, Німеччини, Перу, Польщі, Румунії, Сербії, Словенії, Словаччини, Хорватії, Франції, Чехії, Чорногорії, Японії) можна дійти висновку, що в законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки

вичерпний (закритий), перелік підстав ПБП, зокрема, встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства [6].

Отже, до ч. 1 ст. 164 СКУ доцільно внести зміни та викласти її в такій редакції:

«Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти;

3) жорстоко поводяться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами, токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками (особами, що відмовляються від їжі), буліміками (особами, що безконтрольно переїдають з подальшим неприродним спустошенням шлунка), клептоманами (особами, які мають патологічне бажання що-небудь вкрасти), піроманами (особами, які мають нестримний потяг до підпалів), а також особами, що мають сексуальні розлади;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

б) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини або когось з інших членів сім'ї.

Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства».

2.2. Право на подання позову про позбавлення батьківських прав

Економічний інтерес часто «бере гору» під час подання заяви про ПБП одного з батьків або і матір, і батька батьківських прав. Адже, як було констатовано на одній із сімейно-правових наукових конференцій, в разі задоволення позову дитина матиме статус позбавленої батьківського піклування та набуде право на соціальну допомогу [105, с. 242-243].

Право на подання позову про ПБП встановлене СКУ. Однак визначення його поняття відсутнє в науці сімейного права. Отже, право на подання позову про ПБП доцільно визначити як суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про ПБП.

Позов про ПБП, як зазначає Н. В. Волкова, подається задля захисту прав та інтересів дитини. Адже саме права дитини порушуються [18, с. 112].

У ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» закріплене визначення забезпечення найкращих інтересів: вони закріплені як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити. Наведена норма-дефініція вперше з'явилася в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 26 січня 2016 року [79].

Автори Проекту Цивільного кодексу у книзі 6 «Право сімейне» передбачили окрему ст. 1476 «Найкращі інтереси дитини». Відповідно до неї при вирішенні будь-якого питання щодо дитини члени сім'ї, інші особи, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, суд керуються найкращими інтересами дитини та враховують її вік, стан здоров'я та будь-які особливості дитини; матеріальні, освітні, психологічні, емоційні та інші

потреби з урахуванням її віку та розвитку; думку дитини, яка може її висловлювати; можливий вплив на дитину будь-яких змін та обставин; характер відносин між дитиною та іншими членами сім'ї, якщо питання, яке розглядається, стосується таких відносин. Усі питання щодо дитини компетентні органи вирішують негайно, захищаючи інтереси та права дитини. Якщо неможливо негайно вирішити такі питання, строк їхнього розгляду має бути розумним задля забезпечення найкращих інтересів дитини. Кожна дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом своїх прав або інтересів [167].

Верховний Суд у своїй постанові від 13 липня 2022 року зауважив, що озвучена в судовому засіданні думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується під час вирішення питання про ПБП. Адже згідно з позицією цього поважного судового органу її думка не завжди може відповідати інтересам дитини. Вона може бути висловлена під впливом низки зовнішніх чинників, яким дитина через свій вік нездатна надавати правильну оцінку, або інших можливих чинників впливу на дитину [71].

Як визначають поняття інтересів дитини в спеціальній літературі? Так, за визначенням Н. М. Конончук, інтереси дитини в сімейному праві являють собою усвідомлене прагнення та (або) неусвідомлену необхідність дитини володіти певними майновими та немайновими благами для забезпечення її фізичного, духовного, інтелектуального розвитку та матеріального й емоційного благополуччя в сім'ї [34, с. 8].

Інтересами дитини, на думку О. М. Оніщук, є особисті немайнові та майнові потреби дітей у всебічному розвитку їх особистості, вихованні їх моральних якостей, повазі до їх індивідуальності і людських якостей, належному матеріальному забезпеченні і духовному розвитку, що (потреби) відображені у правах, закріплених у чинному законодавстві [52, с. 5-6].

М. М. Дякович окреслює інтереси дитини як її потреби, які полягають у створенні умов, які необхідні для належного виховання, утримання, навчання та підготовки до самостійного життя і благополучного розвитку. Згадана

вчена стверджує, що термін «інтереси дітей», що застосовується в сімейному законодавстві, виступає у двох взаємопов'язаних між собою ролях: по-перше, як мета здійснення батьківських прав на виховання; по-друге, як загальний регулятор поведінки в процесі сімейного виховання дітей. Зрештою, авторка пише, що інтереси дітей є мірилом і межею виховного процесу батьків. Інтереси дитини є критерієм якості здійснення батьківських прав і обов'язків, діяльності органів опіки та піклування, суду у категорії розгляду сімейних справ [23, с. 39, 43].

Верховний Суд в одній зі справ дійшов висновку, що позбавлення батьків, одного із них батьківських прав корелюється з інтересами дитини, якщо з народження вона проживає та виховується в стійкому сімейному середовищі баби, діда, які створили належні умови для фізичного та духовного розвитку дитини, за відсутності доказів того, що впродовж тривалого неразового розгляду справи в судах першої й апеляційної інстанцій (понад 2 роки) ставлення батька, матері до своїх батьківських обов'язків змінилося (постанова цього поважного органу судової влади від 04 вересня 2019 року) [56].

Найкращі інтереси дитини, на думку О. В. Ступак, є відповідними благами, потребами і прагненнями дитини в різних сферах буття, що мають бути першочергово вирішеними під час виникнення певних ситуацій. Тоді як, за висновками згаданої дослідниці, забезпечення таких інтересів є сукупністю різноманітних дій з виконання гарантій дотримання і реалізації найкращих інтересів дитини уповноваженими органами держави залежно від ситуації. Зрештою, згадана науковиця зазначає, що найкращими інтересами дитини, є законні інтереси. Вони становлять ядро кожного суб'єктивного права дитини як взаємодії потреби, блага й мети реалізації права. Вони мають бути забезпечені батьками, іншими законними представниками або іншими суб'єктами права, на яких покладаються функції забезпечення найкращих інтересів як особливої соціальної потреби [116, с. 42, 206].

Н. В. Волкова трактує принцип забезпечення найкращих інтересів дитини як такий підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, згідно з яким під час прийняття нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватися пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості [18, с. 11].

Згідно з висновками Н. В. Волкової, оцінка найкращих інтересів дитини при прийнятті рішень у справах про захист її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві повинна здійснюватися на основі загальних і спеціальних критеріїв, причому перші визначені у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». Друга категорія критеріїв оцінки найкращих інтересів дитини залежить від певної категорії справ, що розглядається в цивільному судочинстві задля захисту сімейних прав та інтересів дитини, та мають невичерпний характер. До вказаної групи критеріїв авторка відносить:

- 1) потреби дитини в психічному, психологічному розвитку, освіті, безпеці, стабільності, сімейному вихованні;
- 2) прихильність дитини до кожного із батьків та інших членів сім'ї;
- 3) попередній досвід дитини, пов'язаний із жорстоким поведінням чи насильством, вчиненому у будь-якій формі;
- 4) здатність батьків чи інших відповідальних осіб забезпечити потреби дитини та умови проживання;
- 5) збереження особистих взаємин з особами, до яких у дитини є почуття прихильності;
- 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в інтересах дитини тощо [18, с. 11].

Цікаво, що ст. 138 Цивільного кодексу Австрії (далі – ЦК Австрії) встановлено, що у всіх питаннях, що стосуються неповнолітньої дитини, зокрема щодо опіки та особистих контактів, найкращі інтереси дитини мають

ураховуватися як керівний фактор і гарантуватися найкраще. Важливими критеріями в оцінці *найкращих інтересів дитини* є, зокрема:

- 1) належний догляд, зокрема продовольчий, медико-санітарний догляд та житло, а також дбайливе виховання дитини;
- 2) піклування, збереження і захист фізичної і психічної недоторканності дитини;
- 3) вдячність і прийняття дитини батьками;
- 4) заохочення талантів, здібностей, схильностей і можливостей розвитку дитини;
- 5) врахування думки дитини в залежності від розуміння дитиною і вміння формувати думку;
- 6) уникнення порушень, яких дитина могла зазнати внаслідок здійснення та примусового виконання заходу проти її волі;
- 7) уникнення ризику для дитини постраждати від насильства або самій стати свідком такого з боку вихователів;
- 8) уникнення ризику незаконного вилучення або утримання дитини або заподіяння іншої шкоди;
- 9) надійний контакт дитини як з батьками, так і з важливими вихователями, а також надійна прихильність дитини до цих осіб;
- 10) уникнення конфліктів вірності і почуття провини з боку дитини;
- 11) забезпечення прав, можливостей та інтересів дитини, та умов життєдіяльності дитини, її батьків та іншого середовища її проживання.

Український законодавець визначає серед осіб, що мають право подати позов про ПБП (ч. 1 ст. 165 СКУ) таких осіб:

- а) один з батьків;
- б) опікун, піклувальник;
- в) особа, в сім'ї якої проживає дитина;
- г) заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому знаходиться дитина;
- г) орган опіки та піклування;

- д) прокурор;
- е) сама дитина, яка досягла 14 років.

Зазначені вище особи мають право його подати згідно з ч. 1 ст. 56 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ).

Особами, в сім'ї яких проживає дитина, що мають право на звернення до суду з позовом про ПБП, можуть бути:

- а) фактичні вихователі, тобто особи, які взяли в свою сім'ю сироту або дитину, яка позбавлена батьківського піклування;
- б) патронатні вихователі (ст. 252 СКУ);
- в) прийомні батьки (ст. 256-1 СКУ);
- г) батьки-вихователі (ст. 256-5 СКУ).

Отже, позов про ПБП в змозі подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Головною умовою його подання згаданими особами є проживання дитини в їхній сім'ї понад 6 місяців. Адже відсутність батьківського піклування упродовж цього часу належить до підстав для ПБП.

Крім осіб, які мають право на звернення до суду з заявою про ПБП, необхідно визначити осіб, які беруть участь у справі, що є однією із головних задач суду під час здійснення підготовки справи до судового розгляду. Отже, у справах про ПБП можуть брати участь треті особи. Приміром, дід, баба, інші родичі мають права пред'являти позов і вступити у розпочатий процес щодо розгляду справи про ПБП з вимогою про визначення місця проживання дитини та вирішення питання про передачу їм дитини на виховання, як треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору [12, с. 37].

Цікаво, що відповідно до ст. 4:193 ЦК Угорщини другий з батьків може подати позов про припинення батьківської опіки, а будь-хто з батьків може подати позов про відновлення батьківської опіки. В обох випадках дитина, орган опіки та піклування та прокурор мають право подати позов до суду. Неповнолітня особа з обмеженою дієздатністю та частково обмежена у дієздатності щодо здійснення батьківської опіки може звернутися до суду з

позовом про припинення та відновлення батьківської опіки особисто, за згодою свого законного представника. Від імені недієздатних батька, матері та дитини позов може бути ініційований законним представником за згодою органу опіки. Позов про припинення батьківської опіки подається до того з батьківської опіки, яка підлягає припиненню. Позов про поновлення батьківської опіки має бути поданий до особи, яка зверталась за позовом про припинення батьківської опіки; якщо він або вона вимагає відновлення батьківських повноважень, позов повинен бути перед'явлений проти другого з батьків. Якщо особи, проти якої має бути пред'явлено позов, вже немає в живих, позов має бути пред'явлений до призначеного судом розпорядника. Рішення суду з позовом про припинення та відновлення батьківських повноважень має юридичну силу щодо всіх.

У ст. 3.182 ЦК Литви визначене коло осіб, які мають право звернутися із заявою про зняття обмеження або про обмеження батьківських повноважень. Заяву про розлучення дитини з батьками (батьком або матір'ю) можуть подавати батьки дитини, близькі родичі, державний інститут захисту прав дитини, прокурор. Позов про тимчасове або безстрокове обмеження батьківських повноважень може бути поданий одним з батьків, близькими родичами дитини, державною установою з питань захисту прав дитини, прокурором або опікуном (піклувальником) дитини. Позов про зняття обмеження батьківських повноважень можуть подати батьки (батько або матір), яких піддали обмеженню батьківських повноважень. Клопотання про скасування розлучення дитини з батьками (батьком або матір'ю) можуть бути подані батьками, одним з батьків, опікуном (піклувальником) дитини, близькими родичами дитини, державним інститутом захисту прав дитини, прокурором.

У науковій думці пишуть, що в житті мають місце поодинокі випадки, коли дитина крім батьків немає інших родичів, дитина не навчається у школі та ніхто не знає, що відбувається в сім'ї. Тому, якщо, наприклад, сусідам стали відомі факти, які дають підстави ставити питання про позбавлення

батьків батьківських прав, а ці особи не наділені правом звернення до суду в інтересах дитини, вони можуть повідомити про ці факти прокурора, органи опіки та піклування, а останні в інтересах суспільства, держави, малолітньої чи неповнолітньої дитини мають звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав [113, с. 503].

У літературі пропонують розширити коло осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про ПБП. До них відносять: бабу, діда, повнолітніх сестру, брата, мачуху, вітчима, усиновлювача, Уповноваженого Президента України з прав дитини [2, с. 9].

Зкладами, в яких перебуває дитина, є навчально-виховні заклади для сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування:

- а) будинки дитини;
- б) дитячі будинки;
- в) школи-інтернати.

У літературі наголошено, що дошкільні, середні та позашкільні навчальні заклади, в яких діти знаходяться протягом обмеженого часу впродовж дня, не мають права звертатися до суду з позовом про позбавлення батьків (або одного з них) дитини батьківських прав [111, с. 490].

Звернення особи з позовом до суду до ПБП – це справи, що містять ознаки, що є властивими для справ позовного провадження, зокрема:

- а) наявність спору про право щодо належного виховання дитини;
- б) наявність сторін позивача та відповідача з протилежними інтересами [112, с. 231].

У науково-практичній літературі також констатовано, що найбільше з цим позовом звертаються жінки після розірвання шлюбу, які залишилися без підтримки батька дитини або при повторному шлюбі, хочуть, щоб дитину було можливо усиновити її другому чоловікові, особливо, якщо дитина є малолітньою. Однак для ПБП біологічного батька дитини мають бути поважні підстави і суд обов'язково зверне увагу на те, чи зверталася мати малолітньої дитини до суду, щоб стягнути з батька дитини аліменти на

утримання дитини, за якою причиною батько дитини не перераховує кошти дружині (причини не є поважними) і суд звертає на це увагу. Крім того, необхідна характеристика батька за місцем його проживання, роботи, навчання, наявності судимості батька, що може негативно вплинути на дитину, наявності захворювань, що можуть передатися під час фізичного контакту з дитиною та інше, що має значення під час урегулювання судом питання про ПБП [112, с. 231-232].

Важливо пам'ятати, що під час розгляду судом спорів щодо ПБП обов'язковою є участь органу опіки та піклування (ч. 4 ст. 19 СКУ). Згаданий суб'єкт правозастосування згідно з ч. 5 ст. 19 СКУ подає суду письмовий висновок для врегулювання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які прагнуть проживати з дитиною, брати участь в її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Не буде зайвим нагадати, що суд може не погодитися з висновком цього органу, якщо він не є достатньо обґрунтованим, не відповідає інтересам дитини (ч. 6 ст. 19 СКУ).

Висновок органу опіки та піклування має рекомендаційний характер. У ньому мають фігурувати відомості про наявність виключних обставин, що підтверджені тими доказами, які б свідчили про свідоме нехтування батьком, матір'ю своїми обов'язками і були підставою ПБП. Зрештою, має найкраще корелюватися з інтересами дітей (постанова Верховного Суду від 15 квітня 2021 року) [59].

Автори Проєкту ЦК України у книзі 6 «Право сімейне» дещо змінили концепцію участі органу опіки та піклування у розгляді цивільних справ про позбавлення батьківських прав (ст. 1477). Так відповідно до ч. 4 при розгляді судом справ щодо розподілу батьківської відповідальності, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, які виникають між батьками або іншими родичами дитини, орган

опіки та піклування сприяє суду у встановленні обставин відповідної справи у спосіб надання актів обстеження умов проживання дитини, визначення думки дитини тощо [167]. Тобто орган опіки та піклування у спорі між батьками і родичами щодо ПБП безпосередньої участі не бере, а лише сприяє суду у встановленні обставин відповідної справи у спосіб надання актів обстеження умов проживання дитини, визначення думки дитини. Водночас, компетенція цього органу змінюється у разі якщо заявником є дитина, орган державної влади чи місцевого самоврядування, тобто має місце публічний інтерес. Так, відповідно до ч. 5 ст. 1477 Проекту при розгляді судом справ, визначених частиною четвертою цієї статті, які виникають за заявою дитини, органів державної влади або органів місцевого самоврядування, а також справ про виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, яка втратила право користування житловим приміщенням, скасування усиновлення та визнання його недійсним орган опіки та піклування надає суду письмовий висновок щодо вирішення справи на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи [167]. Нам видається, що запропонована концепція авторами Проекту є більш вдалою, а тому її слід обов'язково підтримати законодавцю.

Позовна заява про ПБП, як справедливо зауважує Л. Є. Гузь, має бути не способом помсти за те, що батьки не дають гроші на пиво, тютюн і тримають дисципліну, а дійсним захистом порушеного права, встановленого ст. 164 СКУ [20, с. 366].

Якщо дитина, яка досягла 14 років сама звертається з позовом про ПБП двох або одного з батьків, то це означає, що це дуже важливо для її подальшого життя, дитина має право виступити в суді самостійно. Проте це не позбавляє суд можливості участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи, а також шкільного психолога або приватного

психолога, особливо щодо того, з ким із батьків вона бажає проживати [112, с. 232].

Під час врегулювання спору про ПБП має бути вислухана дитина, яка може висловити свою думку. Однак треба наголосити, що суд має право відповідно до ч. 3 ст. 171 СКУ ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Згідно з п. 12.3 Наказу Офісу Генерального прокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 04 листопада 2020 року №509 підрозділу захисту інтересів дітей та протидії насильству Офісу Генерального прокурора доручено забезпечувати участь у розгляді Верховним Судом касаційних скарг на судові рішення у цивільних справах, заяв про перегляд судових рішень, в тому числі у справах про позбавлення батьківських прав [97].

ПБП є крайній захід впливу на батьків. Через це мають бути з'ясовані всі обставини, що характеризують додержання батьками обов'язків із виховання дитини. Заперечення одного з них проти ПБП не є виявом її, його інтересу до неї, реальне бажання спілкуватися з дитиною, не є підставою для відмови в задоволенні позову в цій справі.

У п. 18 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р. №3 зазначено: «Зважаючи на те, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд може у виняткових випадках при доведеності винної поведінки когось із батьків або їх обох з урахуванням її характеру, особи батька і матері, а також інших конкретних обставин справи відмовити в задоволенні позову про позбавлення цих прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування

(якщо цього потребують її інтереси), але не повинен визначати при цьому конкретний заклад [95]. Таку ж позицію віддзеркалено в постанові Верховного Суду від 17 липня 2024 року [73].

Представництво адвоката у цивільних справах про ПБП полягає у:

1) наданні правової інформації, консультацій і роз'яснень з підстав та порядку ПБП, правових наслідків такого позбавлення, правовому супроводі одного з батьків з питань ПБП;

2) складанні позовних заяв, заперечень на позов, запитів;

3) представництво інтересів одного з батьків, дітей в судах під час здійснення цивільного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;

4) представництво інтересів одного з батьків, дітей та представництво інтересів одного з батьків, дітей, в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, ратифікованими ВРУ;

5) здійсненні інших дій, що не заборонено законодавством [29, с. 632].

У цій частині дослідження варто розглянути *порядки ПБП, установлені зарубіжними законодавцями*.

Звернімось до досвіду Австрії. Так, згідно з ч. 1 ст. 181 ЦК Австрії суд може скасувати опіку над дитиною повністю або частково, у тому числі право на побачення з дитиною. Такі вимоги можуть бути заявлені одним з батьків, якщо вони не досягли згоди з важливих питань виховання дитини, іншими родичами по прямій висхідній лінії, прийомними батьками, органом захисту дітей та молоді та емансипованою неповнолітньою особою, але тільки в питаннях його або її піклування та виховання. (ч. 2 ст. 181 ЦК Австрії).

За ч. 3 ст. 181 ЦК Австрії повне або часткове позбавлення права на догляд та виховання або управління майном дитини включає відмову від законного представництва у відповідній сфері. Юридичне представництво в

цих сферах може бути припинено самостійно, якщо батьки не зацікавлені у цьому або виконують свої інші обов'язки.

Відповідно до ч. 2 ст. 508 ЦК Румунії запит про ПБП розглядається невідкладно, з викликом батьків та на основі звіту психосоціального обстеження. Участь прокурора є обов'язковою. ПБП є повним і поширюється на всіх дітей, які народжені на день ухвалення рішення суду (ч. 1 ст. 509 ЦК Румунії).

За ч. 2 ст. 509 ЦК Румунії суд може ухвалити рішення про ПБП лише щодо певних дітей, якщо це не ставить під загрозу виховання, освіти навчання і професійну підготовку інших дітей.

Відповідно до ч. 2 ст. 3.180 ЦК Литви у разі встановлення тимчасової опіки над дитиною на підставі, встановленій у ст. 3.254 згаданого кодексу, державний заклад з питань захисту прав дитини звертається до суду не пізніше ніж протягом 60 календарних днів з дня встановлення тимчасової опіки над дитиною про обмеження батьківських повноважень (батька чи матері), крім випадків, коли після встановлення тимчасової опіки над дитиною батьки (батько чи мати) докладають зусиль для зміни своєї поведінки або є інші причини, які дозволяють державному інституту захисту прав дитини обґрунтовано вважати, що існує реальна можливість повернення дитини в сім'ю.

Тимчасове або безстрокове обмеження батьківських повноважень (батька або матері) встановлюється судом з урахуванням конкретних обставин, за яких вимагається обмеження батьківських повноважень. Безстрокове обмеження батьківських повноважень може бути застосовано тоді, коли суд дійде висновку, що батьки (батько чи мати) завдають особливої шкоди розвитку дитини або взагалі не піклуються про неї, а доказів того, що ситуація може змінитися, немає (ч. 3 ст. 3.180 ЦК Литви).

Згідно з ч. 4 ст. 3.180 ЦК Литви у разі тимчасового або безстрокового обмеження батьківських повноважень припиняються особисті та майнові права батьків, що ґрунтуються на спорідненості та встановлені законом. Право

на доступ до дитини зберігається, крім випадків, коли це суперечить інтересам дитини. Якщо батьківські повноваження обмежені на невизначений термін, дитина може бути усиновлена без окремої згоди батьків. Обмеження батьківських повноважень поширюється тільки на дітей і тільки на того з батьків, щодо кого ухвалено рішення суду (ч. 5 ст. 3.180 ЦК Литви).

За ч. 1 ст. 172 СЗ Хорватії суд ухвалює рішення про позбавлення права на батьківську опіку за пропозицією дитини, батьків, Хорватського інституту соціального забезпечення або Державного прокурора у справах молоді. Хорватський інститут соціальної роботи зобов'язаний подати суду разом із клопотанням про позбавлення права на батьківську опіку звіти та висновки, на яких ґрунтується згадане клопотання (ч. 2 ст. 172 СЗ Хорватії).

Якщо провадження в суді ініціюються іншими особами, зазначеними в ч. 1 ст. 172 СЗ Хорватії, Хорватський інститут соціальної роботи має подати звіти і висновки, зазначені в ч. 2 згаданої статті, впродовж 8 днів із дня звернення до суду з таким проханням.

Відповідно до ч. 6 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини у випадках, зазначених у ч. 5 згаданої статті суд може позбавити відповідального батька, матір виконання батьківських обов'язків або відповідальності, повністю або частково, і передати їх виключно другому з батьків, а також призначити будь-які необхідні заходи для забезпечення інтересів дитини. Якщо обоє батьків зайняті справами, зазначеними в ч. 2 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини, суд може передати фактичний догляд за дитиною або навіть всю або частину опіки над дитиною третій особі, або навіть призначити опікуна.

У випадках надзвичайної терміновості, якщо виконуються умови ч. 1 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини й існує безпосередня небезпека для фізичного або психічного здоров'я дитини, прокурор має вжити всіх належних заходів для захисту дитини, в тому числі відібрати її до ухвалення рішення суду. Водночас він зобов'язаний звернутися протягом 90 днів до суду з можливістю продовження цього періоду ще на 90 днів (ч. 7 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини).

Згідно з ч. 1 ст. 68 СКРМ ПБП здійснюється лише в судовому порядку. Позов про ПБП батька або матері може бути поданий матір'ю або батьком, опікуном дитини, а також місцевим/територіальним органом опіки та піклування відповідно (ч. 2 ст. 68 СКРМ). Відповідно до ч. 3 ст. 68 СКРМ заява про ПБП розглядається судом за обов'язкової участі місцевого/територіального органу опіки.

Суд зобов'язаний у триденний строк з дня набрання законної сили рішенням про ПБП направити його копію до органу реєстрації актів цивільного стану, розташованого в територіальному окрузі суду (ч. 4 ст. 68 СКРМ).

Відповідно до ст. 65 СК Азербайджанської Республіки ПБП вирішується в судовому порядку. Справи про ПБП суд розглядає на підставі заяви одного з батьків (осіб, які їх замінюють), а також заяви органів або установ, що здійснюють захист прав неповнолітніх, за їх участю. Під час розгляду справи про ПБП суд також приймає рішення про утримання аліментів з батьків (або одного з них), позбавлених батьківських прав.

Якщо під час розгляду справи про ПБП суд установлює наявність складу злочину в діях одного з батьків (або одного з них), він зобов'язаний повідомити про це прокурора. Не пізніше ніж через 3 дні після набрання законної сили рішенням про ПБП суд надсилає витяг з цього рішення до відповідного органу виконавчої влади.

За ч. 1 ст. 76 КРКпШС ПБП здійснюється в судовому порядку. Справи про ПБП розглядаються за заявою одного з батьків або інших законних представників дитини, органів або організацій, які відповідають за захист прав неповнолітніх дітей, а також за клопотанням прокурора. Справи про ПБП розглядаються за участю прокурора та органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 76 КРКпШС).

Згідно з ч. 3 ст. 76 КРКпШС під час розгляду справи про ПБП суд приймає рішення про стягнення аліментів на дитину з батьків, які позбавлені батьківських прав. Якщо суд під час розгляду справи про ПБП виявляє в діях

батьків ознаки кримінального правопорушення, він зобов'язаний довести це до відома прокурора спеціальним рішенням (ч. 4 ст. 76 КРКпШС).

За ч. 5 ст. 76 КРКпШС упродовж 3 днів з дня набрання законної сили рішенням суду про ПБП суд надсилає витяг з цього рішення до органу реєстрації за місцем державної реєстрації народження дитини та до органу опіки та піклування за місцем проживання дитини.

Таким чином, позов про ПБП в змозі подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Головною умовою його подання згаданими особами є проживання дитини в їхній сім'ї понад 6 місяців. Адже відсутність батьківського піклування упродовж цього часу належить до підстав для ПБП. Крім осіб, які мають право на звернення до суду з заявою про ПБП, необхідно визначити осіб, які беруть участь у справі, що є однією із головних задач суду під час здійснення підготовки справи до судового розгляду.

У справах про ПБП можуть брати участь треті особи. Приміром, дід, баба, інші родичі мають права пред'являти позов і вступити у розпочатий процес щодо розгляду справи про ПБП з вимогою про визначення місця проживання дитини та вирішення питання про передачу їм дитини на виховання, як треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору.

Не менш важливим є позитивний досвід зарубіжних країн (Австрії, Азербайджану, Казахстану, Литви, Молдови, Румунії, Хорватії та інших), щодо комплексного розуміння поняття та змісту права на подання позову про ПБП, який нами досліджено у даному підрозділі наукової роботи.

Також слід враховувати і перспективи прийняття Верховною Радою України Проекту Цивільного кодексу України (Кодексу приватного права) в якому відображені сучасні тенденції розвитку сімейного права та порядку і правил застосування законодавства про ПБП, в тому числі права на подачу відповідного позову, участі у цьому процесі органів опіки та піклування.

2.3. Порядок позбавлення батьківських прав

Лише в ч. 1 ст. 164 СКУ, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться про систему підстав ПБП, а в інших приписах цієї статті, зокрема, в ч. ч. 2, 3, 4, 5 і 6, ідеться про порядок позбавлення таких сімейних прав. Спробуємо в цьому переконатися нижче.

Український законодавець уможлиблює матір, батька позбавити батьківських прав з підстав, установлених п. п. 2, 4 і 5 ч. 1 ст. 164 СКУ, лише у разі досягнення ними повноліття. Розлога правова характеристика таких підстав надана вище. Тому достатньо згадати лише пункти, в яких вони фігурують.

Цікавим є питання, чи допустимо позбавити батьківських прав щодо дитини, яка перебуває у шлюбі, за законодавством України? Набуття нею на підставі реєстрації шлюбу повної цивільної дієздатності не робить її повнолітньою. Звідси висновок про те, що це не припиняє її сімейно-правового статусу дитини. З огляду на це у літературі наголошують, що така можливість існує [108].

Національне законодавство уповноважує суб'єкта правозастосування позбавити матір та (або) батька батьківських прав або щодо всіх своїх дітей, або когось із них (ч. 3 ст. 164 СКУ). На практиці, як констатують наші юристи-співвітчизники, таке рішення суду передусім пов'язане з віком дитини, її можливістю висловити свою думку, а також з тим, що інші родичі, особливо баба, дід, іноді повнолітні брати і сестри, які вже самі працюють, можуть оформити опіку над дітьми [112, с. 230].

Положення ч. 3 ст. 164 СКУ, як стверджують правники, стане зрозумілим, коли виникне запитання про те, що деяких дітей батьки люблять більше, ніж інших. Наприклад, буває, що рідні діти відчувають, що усиновленим приділяють більше уваги, що можна пояснити прагненням усиновлювачів компенсувати брак батьківської турботи саме для усиновлених дітей. На практиці, як констатують юристи, трапляються ситуації, коли

остання дитина є більш бажаною, а тому старші діти відчують брак уваги та залишаються на самоті, що призводить до конфліктів, неналежного виховання і утримання та негативних наслідків для батьків [113, с. 502-503].

Аналіз нормативно-правових приписів, серед яких ч. 4 ст. 164 СКУ, дає змогу дійти висновку, що під час ухвалення рішення про ПБП суду бере до уваги інформацію про здійснення соціального супроводу сім'ї (особи). У разі його здійснення, коли мати або батьки, з огляду на скрутне матеріальне становище, не мають змоги до повноцінного виховання дітей, суд під час вирішення питання про ПБП звертає увагу на інформацію про здійснення спеціального супроводу сім'ї Центром соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. До того ж для вирішення цього питання суду треба визначити доцільність такого супроводу для цієї сім'ї, всі ці дані можуть бути надані суду представником органу опіки та піклування.

Згідно з ч. 5 ст. 164 СКУ якщо суд під час розгляду справи про ПБП виявить у діях батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, він повідомляє про це орган досудового розслідування, який в порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України, розпочинає досудове розслідування.

Виявлення у батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, до яких у літературі відносять:

- а) жорстоке поводження з дитиною, а іноді до нанесення їй каліцтва;
- б) ознаки замаху, чи замах на її статеву недоторканість;
- в) примушення дитини до злочинної діяльності та інші, які не є сумісними з батьківським вихованням [112, с. 231].

Рішення суду про ПБП після набрання ним законної сили суд надсилає ОДРАЦС за місцем реєстрації народження дитини (ч. 6 ст. 164 СКУ).

Порядок позбавлення батьківських прав як правова категорія має матеріально-правовий і процесуальний зміст. Якщо йдеться про норми матеріального права, то досліджувати слід відповідні правові норми про ПБП, які містяться в СК України. Щодо стосується процесуальних особливостей

розгляду цивільної справи про ПБП, то вони регламентуються нормами ЦПКУ і виходять за межі предмета нашого дисертаційного дослідження.

Порядок ПБП чітко регламентований у ст. 164 СК України, яка незважаючи на назву «Підстави позбавлення батьківських прав», регулює і відповідний порядок такого процесу. Про що нами уже зазначено вище. Тому вважаємо за доцільне змінити назву ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав».

Окремі аспекти порядку ПБП визначені у Постанові Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 р. №3 [95].

П. 15 Постанови передбачає, що ПБП є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків, а тому питання про його застосування слід вирішувати лише після повного, всебічного, об'єктивного з'ясування обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей. Такі особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, якій ще не виповнилося вісімнадцять років. Вичерпні підстави ПБП викладені у ст. 164 СК України, причому з підстав, передбачених п.2, 4, 5 ч.1 ст. 164 СК України, особи можуть бути позбавлені батьківських прав тільки в разі досягнення ними повноліття. ПБП неповнолітніх батька, матері можливе у разі, якщо вони не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважних причин і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування або якщо вони жорстоко поведуться з дитиною. Є неможливим ПБП особи, яка не виконує своїх батьківських обов'язків внаслідок душевної хвороби, недоумства чи іншого тяжкого захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) або з інших не залежних від неї причин [95].

Оскільки позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, суд у виняткових випадках може відмовити в задоволенні позову про їх позбавлення, якщо доведено винну поведінку одного або обох батьків. Це

рішення приймається з урахуванням характеру поведінки, особистості батьків та інших обставин справи. Суд може попередити відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини (дітей) і поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням ним батьківських обов'язків. Ухвалюючи таке рішення, суд має право вирішити питання про відібрання дитини у відповідача і передачу органам опіки та піклування (якщо цього потребують її інтереси), але не повинен визначати при цьому конкретний заклад [95].

Таким чином, слід розмежовувати підстави і порядок ПБП, хоча законодавець у ст. 164 СК України цього не зробив, що потребуватиме відповідних змін і доповнень. Натомість, предметом нашого дослідження є саме матеріальні норми сімейного права, які визначають основні законодавчі вимоги щодо порядку позбавлення батьківських прав та якими має керуватись суд при вирішенні відповідного сімейного спору. Безсумнівно, що мають бути враховані при розгляді справи і всі процесуальні особливості розгляду провадження про ПБП, проведено підготовче судове засідання, заслухані сторони, треті особи, досліджені докази та проведені судові дебати. Рішення має бути проголошено як і забезпечено право на його апеляційне оскарження та перегляд в порядку касації. Але це вже питання до процесуалістів, яких більше цікавить форма, а не зміст порядку позбавлення батьківських прав.

Висновки до розділу 2

У законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки вичерпний (закритий), перелік підстав ПБП, зокрема, слід встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.

Позов про ПБП в змозі подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Головною умовою його подання згаданими особами є проживання дитини в їхній сім'ї понад 6 місяців. Адже відсутність батьківського піклування упродовж цього часу належить до

підстав для ПБП. Крім осіб, які мають право на звернення до суду з заявою про ПБП, необхідно визначити осіб, які беруть участь у справі, що є однією із головних задач суду під час здійснення підготовки справи до судового розгляду.

Право на подання позову про ПБП – це суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про ПБП.

Запропоновано розмежувати підстави і порядок ПБП на законодавчому рівні. Адже лише в ч. 1 ст. 164 СКУ, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться про систему підстав ПБП, а в інших приписах цієї статті, зокрема, в ч. ч. 2, 3, 4, 5 і 6, ідеться про порядок позбавлення таких сімейних прав. Отже, порядок ПБП чітко регламентований у ст. 164 СК України, яка незважаючи на назву «Підстави позбавлення батьківських прав», регулює і відповідний порядок такого процесу. Тому вважаємо за доцільне змінити назву ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав».

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ І ПОНОВЛЕННЯ ТАКИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ

3.1. Поняття і система правових наслідків позбавлення батьківських прав

У теорії сімейного права поняття правових наслідків ПБП окреслюють неоднаково. Так, за визначенням О. Ф. Лапчевської, наслідки ПБП являють собою втрату батьками, які позбавлені батьківських прав, права на особисте виховання дитини, з усіма, пов'язаними з ним повноваженнями [43, с. 15].

О. В. Розгон окреслює їх як правові наслідки, які настають при позбавленні батьківських прав матері, батька дитини у разі невиконання або неналежного виконання ними своїх батьківських обов'язків щодо дитини [102, с. 337].

Систему правових наслідків ПБП відтворено в ст. 166 СКУ, що має назву, яка збігається з назвою нашого структурного підрозділу дисертації. Як справедливо констатує В. М. Чернега, законодавець установлює низку правових наслідків ПБП, перелік яких не є вичерпним [129, с. 202].

Ч. 1 ст. 166 СКУ враховує основні правові наслідки ПБП, але незважаючи на це, мати чи батько, або обоє, які позбавлені батьківських прав дуже часто звертаються з позовом до суду про повернення їм певних прав, які вони втратили внаслідок ПБП. За оцінками фахівців, під час утрати особистих немайнових прав дитини, найбільше їх хвилюють питання про:

- 1) зміну прізвища або навіть по батькові дитини при її усиновленні;
- 2) можливий виїзд дитини за кордон на постійне місце проживання, мотивуючи це тим, що за можливості відновлення батьківських прав вони, не знаючи місця проживання дитини (той з батьків, з ким проживає дитина, чи та особа, яка усиновила дитину не хоче, щоб місце проживання дитини було відомо, відповідно до ст. 226 СКУ) не матиме можливості на спілкування з

дитиною [112, с. 232-233].

Серед інших правових наслідків, для того з батьків, хто був позбавлений батьківських прав, вагоме значення має те, що під час укладання нового шлюбу, наприклад, батько, не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником дітей своєї нинішньої дружини. У такому разі, коли до суду звертається його нинішня дружина, яка може за наявності всіх необхідних документів (наприклад, вона має складне захворювання або йдеться про смертельну небезпеку) довести потребу усиовлення або взяття під опіку своїх дітей чоловіком, який був позбавлений батьківських прав щодо всіх своїх рідних дітей, суд обов'язково звертає увагу на те, що головною ознакою рішення суду є вирішення ним справи по суті. У такий спосіб із огляду на конкретні обставини справи суд може прийняти рішення про можливість усиовлення дітей дружини, але лише з урахуванням інтересів і бажань дітей, щоб їх усиовив вітчим, а також згідно з п. 4 ст. 169 СКУ, розраховувати на кращу поведінку особи, яку позбавлено батьківських прав [112, с. 233].

Така особа втрачає як особисті немайнові, так і майнові права стосовно дитини. Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають усі права, що базуються на спорідненості з дитиною, щодо якої їх позбавлено цих прав. Це стосується як прав, які вони мали до досягнення дитиною повноліття, так і тих, які могли б отримати в майбутньому у разі своєї непрацездатності. Батьківські права, які втрачає особа, позбавлена батьківських прав, це не тільки права, визначені у СКУ, а саме ст. ст. 151 (на виховання дитини), 154 (на захист дитини), 163 (на витребування дитини від інших осіб), 179 (на отримання призначених дітям пенсій, державних допомог, аліментів), 202 (на отримання аліментів від повнолітніх дочки, сина), 212 (бути усиновлювачами), 219 (на дачу згоди на усиовлення дитини), 244 (бути призначеними опікуном, піклувальником), 256-2 (бути прийомними батьками), 256-6 (бути батьками-вихователями). Це також права, пов'язані із вихованням дитини, які передбачені у ЦКУ (на спадкування за законом майна дітей у разі їх смерті, на надання згоди на надання дитині повної цивільної дієздатності, на дачу згоди

на вчинення неповнолітніми дітьми тих правочинів, які вони не мають право вчиняти самостійно, на клопотання про обмеження або позбавлення неповнолітньої особи права самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, на компенсацію шкоди в разі смерті потерпілого), інших актах законодавства (наприклад, на пенсійне забезпечення після смерті дітей відповідно до ст. 37 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року [94]), на виплату разової допомоги при народженні дитини [54]).

Крім того, особи, які позбавлені батьківських прав, втрачають право не тільки на отримання державних допомог чи виплат, пов'язаних з народженням та вихованням дитини, а й пільг, що встановлені законодавством для громадян, що мають дітей, зокрема право на додаткові пільги працівникам, які мають дітей, що дозволяють поєднувати працю з вихованням дітей.

До них (здебільшого вони стосуються мам, які працюють) належать:

1) заборона залучати до робіт в нічний час, у вихідні дні, до надурочних робіт і направляти у відрядження жінок, що мають дітей у віці до 3 років (ст. 176 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпПУ) [30];

2) заборона залучення до надурочних робіт, що мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей з інвалідністю без їхньої згоди (ст. 177 КЗпПУ);

3) додаткова відпустка працівникам, які мають дітей (ст. 182 КЗпПУ);

4) надання відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею віку 3 років із зарахуванням часу відпустки до загального, безперервного стажу роботи і до стажу роботи за спеціальністю (ст. 181 КЗпПУ);

5) збереження місця роботи на час відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею віку 3 років (ст. 184 КЗпПУ);

6) установлення скороченої тривалості робочого часу для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину з інвалідністю (ст. 51 КЗпПУ);

7) переведення на іншу роботу жінок, які мають дітей у віці до 3 років зі збереженням середнього заробітку за попередньою роботою (ст. 178 КЗпПУ);

8) інші пільги, що встановлені як трудовим законодавством, так

законодавством про соціальне забезпечення.

При цьому, втрата батьками перерахованих пільг, як зазначено в спеціальній літературі, настає лише щодо дітей, вказаних в рішенні суду про ПБП. Якщо у них є інші діти або вони з'являються пізніше, то батьки мають право на релевантні допомоги і пільги, встановлені для громадян, які мають дітей [111, с. 492].

У літературі з сімейного права (зокрема, І. В. Жилінкова) правові наслідки ПБП диференціюють на:

1) наслідки особистого характеру, якими є те, що особа:

а) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

б) перестає бути законним представником дитини;

в) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

г) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

2) наслідки майнового характеру, якими є те, що особа:

а) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;

б) не може одержати в майбутньому майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування) [111, с. 67].

Із позбавленням батьківських прав припиняються як права, так і обов'язки батьків щодо виховання дитини. Водночас батьки зберігають обов'язок щодо утримання дитини. Зважаючи на це, суд під час розгляду справи про ПБП вирішує питання про стягнення аліментів на дитину з батьків, які позбавлені батьківських прав, або на вимогу позивача, або з власної ініціативи. При ПБП обох батьків або одного з них, коли передача дитини іншому з батьків неможлива, аліменти підлягають стягненню в залежності від того, куди була влаштована дитина. Якщо дитина перебуває в закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому закладі за рішенням суду аліменти можуть

перераховуватися на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України (ч. 3 ст. 193 СКУ).

Суми коштів, що належать прийомним дітям як пенсія, аліменти, інші види державної допомоги, переходять в розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей (п. 11 Постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю») [92]. Суми коштів, що належать вихованцям як пенсія, аліменти чи інші види державної допомоги, переходять у розпорядження батьків-вихователів і витрачаються на утримання вихованців (п. 14 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 року №564) [91]. Якщо батьківських прав позбавляється один з батьків, а дитина знаходиться у іншого з батьків або у опікуна, то аліменти, що стягуються на дитину, виплачуються на користь того з батьків, з ким проживає дитина (ч. 1 ст. 193 СКУ) або на користь опікуна (ч. 3 ст. 72 ЦКУ).

Принагідно варто зазначити, що в літературі часом критично оцінюється положення 2 ст. 166 СКУ. Воно, на думку деяких правознавців, є таким, що не відповідає ст. 129 Конституції України, де встановлені загальні засади судочинства, нормам ЦПКУ. Наприклад, коли один із батьків, позбавлений батьківських прав і не працює, то звернення до нього з позовом про стягнення аліментів не є раціональним [113, с. 505].

Не можна забувати і про те, що на особу, яка позбавлена батьківських прав, суд може покласти відповідальність за шкоду, завдану її дитиною протягом 3 років після позбавлення особи батьківських прав, якщо поведінка дитини, що призвела до завдання шкоди, є наслідком неналежного здійснення батьківських обов'язків (ст. 1183 ЦКУ).

У такий спосіб ПБП, за висновками правників, крім каральної функції щодо батьків, має на меті:

- а) захистити права й інтереси дітей;
- б) усунути небезпеку для їхнього життя, здоров'я;

в) створити передумов для належного виховання дітей [111, с. 493].

ПБП, як було зазначено, належить до складних санкцій в сімейному праві. Згадана сімейно-правова санкція, за визначенням З. В. Ромовської, містить у собі:

- а) негайні (реальні) правові наслідки;
- б) віддалені в часі (евентуальні) правові наслідки [108].

Перші настають з моменту набрання чинності рішенням суду. До них учена відносить:

- а) втрату особистих немайнових прав щодо дитини і звільнення від обов'язків щодо її виховання; мати і (або) батько втрачають право на побачення з нею;
- б) втрату статусу законного представника дитини;
- в) втрату права на пільги та державну допомогу, що надається сім'ям з дітьми [108].

Другі, за висновками З. В. Ромовської, зводяться до втрати можливості мати (одержати) певні права в майбутньому. За її словами, йдеться про права:

- а) на утримання від дитини;
- б) на пенсію у зв'язку із втратою годувальника;
- в) на компенсацію шкоди у зв'язку з втратою годувальника;
- г) на спадкування за законом [108].

ПБП, як зазначено в судово-практичному коментарі, не означає, що припиняються остаточно всі відносини між тим із батьків, кого позбавлено батьківських прав, і дитиною. Для дитини, якими б не були поганими батьки, вони завжди залишаються для неї батьками, почуття спорідненості залишається, і лише тоді, коли дитина усиновлена, набула нових батьків, які стали для неї дійсно батьками, вона забуває своїх біологічних батьків. За висновками фахівців, ст. 168 СКУ встановлює право побачення батька, матері з дитиною, щодо якої вони позбавлені батьківських прав за таких умов:

- а) якщо дитина не всиновлена;
- б) якщо таке побачення дозволитиметься судом за заявою батьків або

дитини;

в) побачення дозволяється лише в присутності з іншою особою [20, с. 370-371].

К. В. Москаленко також правильно підкреслює, що оскільки зв'язок дитини та її батьків має особливий характер, оскільки законодавець уможливило побачення батьків, яких було позбавлено батьківських прав, з їх дитиною. Для цього матері, батькові потрібно звернутися до суду з позовом про надання права на побачення з дитиною [49, с. 370-371].

Отже, ПБП тягне за собою втрату особою, позбавленою батьківських прав, особистих немайнових прав щодо дитини, звільнення такої особи від обов'язків щодо виховання дитини, втрату інших прав, заснованих на спорідненості з дитиною (за винятком права на побачення з дитиною, яке може бути надане за рішенням суду). Особа, позбавлена батьківських прав не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини та щодо обов'язку відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав (останній обов'язок зберігається за батьками упродовж 3 років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків) [11, с. 20].

Правовими наслідками ПБП для дитини є:

а) можливість зміни місця проживання дитини у разі прийняття рішення суду про примусовий обмін житла, про передання дитини іншому з батьків або про передання дитини родичам, мачусі, вітчиму, органів опіки та піклування;

б) зміна у її праві на здійснення спілкування із батьками (останнє право може бути втрачене або істотно обмежене);

в) наділення її правом отримання аліментів від батьків, позбавлених батьківських прав. Для члена сім'ї особи, позбавленої батьківських прав, правові наслідки ПБП настають у разі передання дитини на виховання такої особи: таким наслідком стає наділення її батьківськими правами та обов'язками на період до усиновлення дитини, передання її іншим особам або поновлення

батьківських прав [10, с. 374].

У цій частині дисертації доцільно розглянути *наслідки ПБП за законодавством зарубіжних країн*. Так, відповідно до ч. 4 ст. 81 СК Республіки Сербія рішення суду про *повне ПБП* позбавляє батька, матір всіх прав та обов'язків, що випливають зі змісту батьківських прав, крім обов'язку утримувати дитину. Рішенням суду про повне позбавлення батьківських прав може бути визначено один або декілька заходів захисту дитини від домашнього насильства (ч. 5 ст. 81 СК Республіки Сербія).

За ч. 2 ст. 82 СК Республіки Сербія рішення суду про *часткове ПБП* може позбавити матір, батька одного або кількох прав та обов'язків із змісту батьківських прав, крім обов'язку утримувати дитину.

Матір, батько, яка (який) здійснює батьківські права, може бути позбавлена (позбавлений) права та обов'язку утримувати, виховувати, навчати та представляти дитину, а також управляти та розпоряджатися майном дитини (ч. 3 ст. 82 СК Республіки Сербія).

Згідно з ч. 4 ст. 82 СК Республіки Сербія мати, батько, яка (який) не здійснює батьківських прав, може бути позбавлена (позбавлений) права підтримувати особисті стосунки з дитиною та права вирішувати питання, що суттєво впливають на життя дитини.

Рішенням суду про часткове позбавлення батьківських прав може бути визначено один або декілька заходів захисту дитини від домашнього насильства (ч. 5 ст. 82 СК Республіки Сербія).

Відповідно до ст. 510 ЦК Румунії ПБП не звільняє батьків від обов'язку сплачувати аліменти на дитину.

За ч. 1 ст. 175 СЗ Хорватії батьки, які позбавлені права на батьківську опіку, втрачають всі права, що випливають з нього. За наявності виняткових випадків суд може дозволити батькам, позбавленим права на батьківську опіку, встановити особисті стосунки з дитиною.

Батьки, які позбавлені права на батьківську опіку, зобов'язані сплачувати аліменти (ч. 2 ст. 175 СЗ Хорватії). Згідно з ч. 3 ст. 175 СЗ Хорватії право на

встановлення особистих стосунків із дитиною та надавати їй утримання припиняються з моменту усиновлення.

Відповідно до ч. 1 ст. 177 СЗ Хорватії суд надсилає остаточне рішення про позбавлення та поновлення права на батьківську опіку відповідному реєстратору для внесення запису до книги реєстрації народжень дитини та батьків, а також Міністерству юстицію Хорватії, для ведення реєстру осіб, позбавлених права на батьківську опіку, а якщо дитина має право на нерухоме майно, рішення також надсилається до відділу земельного кадастру міського суду для внесення запису.

За ч. 2 ст. 177 СЗ Хорватії після досягнення дитиною повноліття відомості про позбавлення права на батьківську опіку не вносяться до свідоцтва про народження дитини.

Міністр юстиції Хорватії визначає своїм розпорядженням порядок ведення реєстру осіб, позбавлених права на батьківську опіку (ч. 3 ст. 177 СЗ Хорватії).

Згідно з ч. 1 ст. 69 СКРМ дитина, батьки якої (або один з них) були позбавлені батьківських прав, зберігає за собою право користування житловим приміщенням, а також всі майнові права, засновані на факті споріднення з батьками та іншими родичами, включаючи право на спадкування.

Діти, батьки або єдиний з батьків, які були позбавлені батьківських прав, улаштовуються до закладів розміщення на підставі рішення територіального органу опіки (ч. 2 ст. 69 СКРМ).

Відповідно до ч. 3 ст. 69 СКРМ особи, позбавлені батьківських прав, можуть мати побачення з дітьми лише з дозволу територіального органу опіки та піклування з урахуванням думки дитини відповідно до її віку та ступеня зрілості. Побачення не дозволяються, якщо зустрічі з батьками можуть завдати шкоди фізичному або психічному розвитку дитини, якщо очевидно, що батьки не здатні до спілкування, а також якщо з якихось причин спілкування суперечить інтересам дитини, або якщо під час судового розгляду дитина висловила серйозні заперечення проти спілкування з батьками.

Відповідно до ч. 1 ст. 77 КРКпШС ПБП тягне за собою втрату всіх прав, заснованих на факті споріднення з дитиною, в т. ч. права на отримання від неї утримання, а також на пільги і державні допомоги, встановлені для громадян, які мають дітей. Воно не звільняє батьків від обов'язку утримувати свою дитину, який припиняється з усиновленням дитини (ч. 1 ст. 77 КРКпШС).

За ч. 3 ст. 77 КРКпШС питання про подальше спільне проживання дитини та матері, батька, позбавлених батьківських прав, вирішується в судовому порядку.

Іноземний законодавець установлює, що за дитиною, щодо якої батьки були позбавлені батьківських прав, зберігається право власності на житлове місце або право користування житловим приміщенням, а також майнові права, засновані на факті споріднення з батьками та іншими родичами, серед яких право на отримання спадщини (ч. 4 ст. 77 КРКпШС).

За ч. 5 ст. 77 КРКпШС в разі неможливості передачі дитини другому з батьків або у разі ПБП обох батьків дитина передається під опіку органу опіки та піклування.

На вимогу батьків, позбавлених батьківських прав, орган, який здійснює функції опіки або піклування, дозволяє побачення з дитиною, якщо це не має негативного впливу на дитину (ч. 6 ст. 77 КРКпШС).

Згідно з ч. 7 ст. 77 КРКпШС усиновлення дитини у разі ПБП допускається після закінчення шести місяців з дня набрання законної сили рішенням суду про позбавлення батьківських прав.

Усиновлення дитини, один з батьків якої позбавлений батьківських прав, допускається за згодою другого з батьків (ч. 8 ст. 77 КРКпШС).

Азербайджанський законодавець установлює наслідки ПБП (ст. 66 СК Азербайджанської Республіки). Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають усі права щодо дитини на підставі факту споріднення з нею, у тому числі право на отримання від дитини аліментів відповідно до ст. 82 згаданого вище законодавчого акта, а також на отримання призначеної дітям державної допомоги та користування пільгами. Батьки, позбавлені батьківських прав, не

звільняються від обов'язку забезпечувати утримання своїх дітей. Суд приймає рішення про спільне проживання батьків (або одного з них), позбавлених батьківських прав з дітьми на підставі житлового законодавства Азербайджанської Республіки. Діти батьків (або одного з них), позбавлені батьківських прав, мають право приватної власності на житло або право користування ним, майнові права, засновані на факті споріднення дитини з батьками та іншими родичами, серед яких – право спадкування. У разі неможливості передачі дитини другому з батьків або при позбавленні обох батьків батьківських прав дитина може бути передана під опіку відповідного органу виконавчої влади. Після спливу 6 місяців з дня винесення судового рішення про позбавлення батьків (або одного з них) батьківських прав дитина може бути усиновлена.

Виходячи з вище зазначеного, ми дійшли висновку, що ПБП тягне за собою втрату особою, позбавленою батьківських прав, особистих немайнових прав щодо дитини, звільнення такої особи від обов'язків щодо виховання дитини, втрату інших прав, заснованих на спорідненості з дитиною (за винятком права на побачення з дитиною, яке може бути надане за рішенням суду). Особа, позбавлена батьківських прав не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини та щодо обов'язку відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав (останній обов'язок зберігається за батьками упродовж 3 років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків). Правові наслідки ПБП в Україні та за її межами досить таки подібні, однак різняться залежно від правового змісту якщо йдеться, наприклад про позбавлення батьківської опіки, а не батьківських прав.

3.2. Надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав

Попри тривале функціонування приписів ст. 168 СКУ, в теорії

українського права бракує визначення поняття «заява про надання права на побачення з дитиною». Її, на нашу думку, можна окреслити як цивільний процесуальний документ, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною.

До того ж, на нашу думку, варто визначити поняття «надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав». На нашу думку, *надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав* доцільно окреслити як надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи, що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини.

Право матері, батька, які позбавлені батьківських прав, на побачення з дитиною покликане, на думку правників, сприяти, з одного боку, зберегти зв'язок дитини з власними батьками, а із другого – стимулювати батьків виправитися і поновити батьківські права [111, с. 497].

Ще інші юристи-дослідники зазначають, головною метою цієї норми сімейного права є усвідомлення батьками свого негативного вчинку, через який вони власне були позбавлені батьківських прав. Із другого боку, в такий спосіб реалізується норма СКУ щодо обов'язкового спілкування батьків з дітьми [51, с. 205].

ПБП може статися через різні обставини, тому суд під час надання права на побачення з дитиною, обов'язково приймає до уваги причини, за яких вони були позбавлені батьківських прав. Найчастіше з цією заявою звертаються батьки або один із них, хто прагне відновити батьківські права. Особливо тоді, коли дитина була влаштована до дитячого будинку або інших закладів для дітей (сиріт, дітей, які позбавлені батьківського піклування) [112, с. 235].

Якщо приписи ст. 168 СКУ не дають відповіді на питання, в якому порядку суд має розглядати заяву на дачу згоди на побачення, то деякі вчені та практики роблять це. На їхню думку, треба виходити з того, що всі спори щодо дітей розглядаються в порядку позовного провадження в цивільному

судочинства. Сторонами у справі як позивачем є той, хто звернувся з позовною заявою, а відповідачем – той, в кого дитина перебуває на вихованні. Це можуть бути і фізичні, і юридичні особи. Третьою особою у справі обов'язково має бути орган опіки та піклування. Особливістю цього процесу є те, що відповідач, який заперечує позов, має надати суду незаперечні докази, що побачення дитини з батьком, матір'ю не завдасть дитині психологічні та моральні травми, шкоди життю тощо. У резолютивній частині свого рішення суд має чітко визначити, кому він надає згоду на побачення, з ким, у який день, місяць і час, як довго та в присутності кого (назвати прізвище, ім'я, по батькові, посаду) [20, с. 370].

Не можна забувати, що якщо дитина усиновлена, прийнята в нову сім'ю, не може йтися про побачення, дитина назавжди втрачена біологічними батьками. Тим паче усиновлення відбувається таємно і його розголошення карається законом. У тому разі, якщо навіть суд дозволить на побачення батька з дитиною, а дитина буде проти цього побачення, то ніхто цю дитину не може змусити йти на побачення, приміром, з батьком, який жорстоко до неї ставиться [20, с. 371-371].

Для того, щоб запобігти шкідливого впливу матері, батька, які позбавлені батьківських прав, згубно не впливали на моральний розвиток дитини, а також своєчасно попередити застосування насильства до дитини, упередити самочинну зміну її місця проживання або перебування, побачення батьків з дитиною мають відбуватися обов'язково в присутності іншої особи. Нею може бути:

- а) той з батьків, який не позбавлений батьківських прав;
- б) опікун або піклувальник;
- в) особа, в сім'ї якої проживає дитина;
- г) представники органу опіки та піклування;
- г) представники закладу для сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування, в якому перебуває дитина тощо.

Дозвіл на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, надається судом у порядку непозовного, зокрема, окремого

провадження. Під час розгляду такої категорії справ участь органу опіки та піклування є обов'язковою.

Суд може дозволити разове побачення батьків з дитиною, щодо якої вони позбавлені батьківських прав. Воно може полягати в установленні конкретної дати і часу. До того ж суд може встановити регулярні, систематичні побачення батьків з дитиною (приміром, раз або двічі на тиждень). Дні та години побачень дитини з батьками мають установлюватися з урахуванням: а) віку дитини; б) режиму дня. Питання про тривалість побачень законодавець спеціально не вирішує. Тривалість і періодичність побачень матері, батька та дитини має встановлюватися судом персонально залежно від обставин певної справи.

У спеціальній літературі висловлюється думка про те, що питання про можливість побачень батьків, позбавлених батьківських прав, має сприйматися в певному контексті, якого не надано в ст. 168 СКУ. За цією нормою батьки, які позбавлені батьківських прав, можуть звернутися із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд заслухавши пояснення батьків (та на думку деяких юристів, 14-річної дитини), може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо не це не зашкодить її життю, здоров'ю та моральному вихованню, за умови присутності іншої особи. Цей захід, на думку деяких учених, обумовлений тим, що за ст. 169 СКУ батьки, у разі, якщо їх поведінка зміниться, можуть бути поновлені в батьківських правах. Тому батьки, які бачитимуться зі своїми дітьми, не забуватимуть їх, та якщо вони не втратили людські цінності та люблять своїх дітей. Адже дитина – це найдорожче. Однак це положення необхідно сприймати не відірвано від інших положень сімейного законодавства. Якщо хоча б один із батьків був позбавлений батьківських прав, то дитину може усиновити інша людина. Коли ж позбавлення батьківських прав призвело до втрати дитиною батьків й інші родичі її не взяли до себе, то поширюється інформація про дитину як про таку, що може бути усиновлена. Тому може виникнути випадок, що батьки зрозуміють, що їхнім дітям потрібна батьківська увага та тепло, а дитину вже на законних підставах усиновлюватимуть інші особи. Тому надання судом

дозволу на побачення з дитиною необхідно сприймати як перший крок до поновлення батьківських прав і це положення має бути відповідно відтворено в порядку усиновлення дітей [113, с. 513].

Автори Проєкту ЦК України у Книзі 6 «Право сімейне» дещо удосконалюють правовий інститут побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав. Відповідно до ст. 1561 мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Суд може дозволити разові, періодичні побачення з дитиною, якщо це відповідає її *найкращим інтересам* і не завдає шкоди її життю, здоров'ю та вихованню, *за присутності законного представника дитини чи визначеної ним особи* [167]. Таким чином, основною умовою такого дозволу з боку суду є відповідність побачень найкращим інтересам дитини та обов'язкова присутність законного представника дитини чи визначеної ним особи. Така редакція цієї правової норми, на нашу думку, є більш досконалою.

За п. 1 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження» приватного виконавця унеможливлено здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною. Це означає, що їх здійснює лише державний виконавець.

Відомості про боржника за рішенням про встановлення побачення з дитиною та про усунення перешкод у побаченні з дитиною вносяться до Єдиного реєстру боржників одночасно з винесенням постанови про накладення штрафу на боржника (абз. 2 ч. 5 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження»).

Згідно з абз. 6 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження» від сплати авансового внеску звільняються стягувачі за рішеннями про встановлення побачення з дитиною або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

За рішенням про встановлення побачення з дитиною державний виконавець у постанові про відкриття виконавчого провадження зазначає про

необхідність виконання боржником рішення шляхом забезпечення побачень стягувача з дитиною в порядку, визначеному рішенням (абз. 2 ч. 6 ст. 26 Закону України «Про виконавче провадження»).

Приписи ст. 64¹ Закону України «Про виконавче провадження» встановлюють специфіку виконання рішення про встановлення побачення з дитиною, рішення про усунення перешкод у побаченні з дитиною. Так, виконання рішення про встановлення побачення з дитиною полягає у забезпеченні боржником побачень стягувача з дитиною в порядку, визначеному рішенням (ч. 1).

Український законодавець покладає на державного виконавця здійснення перевірки виконання боржником цього рішення у час та місці побачення, що визначені рішенням, а у разі якщо вони рішенням не визначені, то перевірка здійснюється в час і місці побачення, що визначені державним виконавцем (ч. 2 ст. 2 ст. 64¹ зазначеного вище нормативно-правового акта).

Відповідно до ч. 3 ст. 64¹ Закону України «Про виконавче провадження» в разі невиконання без поважних причин боржником рішення державний виконавець:

а) складає акт;

б) виносить постанову про накладення на боржника штрафу у розмірі, що визначений приписами ч. 1 ст. 75 згаданого нормативно-правового акта.

Приписи цієї самої частини та статті того самого Закону встановлюють, що в постанові зазначаються:

а) вимога виконувати рішення;

б) попередження про кримінальну відповідальність.

Аналіз приписів ч. 4 ст. 64¹ Закону України «Про виконавче провадження» дозволяє дійти висновків про те, що в разі повторного невиконання без поважних причин боржником рішення державний виконавець:

а) складає акт;

б) виносить постанову про накладення на боржника штрафу в подвійному розмірі;

в) надсилає до органу досудового розслідування повідомлення про вчинення боржником кримінального правопорушення;

г) звертається з поданням про тимчасове обмеження боржника у праві виїзду за межі України до суду за місцезнаходженням органу державної виконавчої служби,

г) виносить умотивовану постанову про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві керування транспортними засобами (із урахуванням обмежень, установлених приписами ч. 10 ст. 71 згаданого законодавчого акта);

д) вживає інші заходи примусового виконання рішення, що передбачені Законом України «Про виконавче провадження».

Отже, український законодавець не встановлює закритий перелік заходів примусового виконання згаданих судових рішень.

Якщо боржник виконує рішення, то виконавець складає акт і виносить постанову про закінчення виконавчого провадження (ч. 5 ст. 64⁻¹ Закону України «Про виконавче провадження»).

Згідно з ч. 6 ст. 64⁻¹ Закону України «Про виконавче провадження» якщо боржник у подальшому перешкоджає побаченням стягувача з дитиною, стягувачу дозволяється, щоб він звернувся до державного виконавця із заявою про відновлення виконавчого провадження. Після відновлення виконавчого провадження державний виконавець повторно здійснює заходи, що передбачені ст. 64⁻¹ Закону України «Про виконавче провадження».

Порядок виконання рішення про усунення перешкод у побаченні з дитиною встановлений приписами ст. 63 Закону України «Про виконавче провадження».

Правовий аналіз наукових поглядів, актів законодавства та зарубіжний досвід спонукають нас запровадити дефініцію поняття «заява про надання права на побачення з дитиною». Її, на нашу думку, можна окреслити як цивільний процесуальний документ, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною.

Надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав доцільно окреслити як надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи (законного представника чи особи, яку він визначив), що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини.

З метою максимального врахування прав та інтересів дитини на законодавчому рівні доцільно встановити альтернативу: або державний виконавець, або приватний виконавець має здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

3.3. Правове забезпечення влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав

У наукових колах не має багато визначень поняття влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав (далі – ВДБЯПБП). Наприклад, за визначенням С. І. Шимон, є переданням дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або дитячий заклад з метою забезпечення її виховання, освіти, розвитку і захисту її прав та інтересів [135, с. 74].

ВДБЯПБП слід відрізнити від влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яке являє собою, як відзначено в літературі з українського сімейного права, діяльність компетентних органів держави, пов'язана з переданням дітей, які залишилися без батьківського піклування, на виховання в сім'ї громадян або до інтернатних дитячих закладів системи освіти, охорони здоров'я і соціального захисту [136, с. 76].

На нашу думку, влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав являє собою передання дитини, мати, батько якої позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або дитячий заклад для забезпечення її виховання,

освіти, розвитку і захисту її прав та інтересів.

Л. Є. Гузь зауважує, що з відібранням дитини у батьків не слід плутати з улаштуванням дітей, які залишилися без нагляду не з вини батьків, з причин, які від них не залежать, у дитячі заклади. У житті бувають випадки, коли батьки довго хворіють або взагалі відсутні, внаслідок цього не можуть здійснювати свої батьківські обов'язки. Влаштування дітей не супроводжується в цих випадках якимось обмеженням батьківських прав [20, с. 377].

Наслідком позбавлення матері, батька батьківських прав є втрата ними особистих немайнових прав щодо дитини та звільнення від обов'язків щодо її виховання (ст. 166 СКУ). Тому дитина не може бути залишена на піклування таких осіб. Порядок ВДБЯПБП залежать від того, позбавлені батьківських прав обоє з батьків, чи один із них. Якщо дитина проживала з тим із батьків, який не позбавлений таких сімейних прав, то вона потребує влаштування.

Якщо дитина проживала з тим, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їхнього подальшого проживання в одному житловому приміщенні і може ухвалити рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, у яке може поселитися, або суд може ухвалити рішення про примусовий обмін (ст. 167 СКУ).

Л. Є. Гузь наголошує, що частіше за все дитина змушена залишити житло, де вона проживала, частину житлової площі, яка належить їй на праві приватної власності (наприклад, одержаної внаслідок приватизації державного майна, одержання в порядку спадкування тощо). Згаданий автор зазначає, що законодавець вирішення цього питання бачить так:

а) виселити того, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, до якого може поселитися;

б) провести примусовий поділ житла;

в) провести примусовий обмін [20, с. 368].

У літературі відзначено, що Житловий кодекс України (далі – ЖКУ) [25] не вирішує житлового питання між одним із батьків та дитиною, що рекомендовано ст. 167 СКУ. Частково це питання врегульовано ЦКУ. Наприклад, якщо дитина і батько є співвласниками житлового будинку, квартири і її неможливо поділити в натурі, то за певних умов, одна з яких названа законодавцем, батько, мати як співвласники можуть вирішити це питання шляхом припинення частки у спільному майні за вимогою інших співвласників (ст. 365 ЦКУ). Примусовий поділ житлової площі також можливий згідно із законом. Це передбачено ст. 104 ЖКУ «Зміна договору найму житлового приміщення на вимогу члена сім'ї наймача» і ст. 364 ЦКУ «Поділ майна співвласниками». Такий варіант, як підкреслено в судово-практичному коментарі до СКУ, передбачає сумісне проживання в одній комунальній квартирі, в одному житловому будинку та ізолювання дитини від батька, матері, позбавлених батьківських прав не відбудеться. Третій варіант – примусовий обмін, він передбачений як санкція ч. 2 ст. 116 ЖКУ до осіб, які підлягають виселенню без надання іншого приміщення за неможливістю спільного проживання, може зобов'язати судом замість виселення провести обмін займаного приміщення на інше приміщення, вказане заінтересованою в обміні стороною. Він, за оцінкою фахівців, є привабливішим. Однак обмін житлового приміщення можливо примусово привести тільки щодо комунального житла. Адже порушується право власності [20, с. 368].

Згідно зі ст. 18 Закону України «Про охорону дитинства» діти-члени сім'ї наймача або власника житлового приміщення мають право користуватися займаним приміщенням нарівні з власником або наймачем.

Відповідно до ст. 30 КУ кожному гарантується недоторканість житла. При тимчасовій відсутності наймача або членів його сім'ї за ними зберігається жила приміщення впродовж 6 місяців (ч. 1 ст. 71 ЖКУ).

Згідно з ч. 2 ст. 71 ЖКУ якщо наймач або члени його сім'ї були відсутні з поважних причин понад 6 місяців, цей строк за заявою відсутнього може бути продовжено наймодавцем, а в разі спору – судом.

Збереження за тимчасово відсутнім наймачем або членами його сім'ї жилого приміщення протягом більш тривалого періоду відбувається у випадках: влаштування дитини (дітей) на виховання до родичів, опікуна чи піклувальника, у прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (протягом перебування дитини на вихованні в інших осіб); вибуття дитини на навчання до загальноосвітнього навчального закладу, професійно-технічного закладу або закладу вищої освіти, на службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях (на період до досягнення нею (ними) повноліття і повернення від осіб, що здійснюють виховання, до закінчення навчання чи строку військової служби (п. 3 ч. 3 ст. 71 ЖКУ).

За бажанням другого з батьків дитина може бути передана йому і на нього покладаються обов'язки щодо утримання, виховання дитини та піклування про неї згідно із законом. У цьому разі орган, який приймає рішення про передання дитини другому з батьків, зобов'язаний встановити низку обставин, зокрема:

- 1) врахувати моральні, психологічні, педагогічні та інші особистісні якості цього з батьків;
- 2) взаємини між ним та дитиною;
- 3) рівень довіри та особисту прихильність дитини до нього;
- 4) наявність рідних сестер, братів, інших членів сім'ї;
- 5) особливі особисті потреби дитини;
- 6) можливість сприяння розвитку особливих здібностей дитини чи забезпечення її особливих потреб;
- 7) вид діяльності та режим життя (графік роботи, систематичність відпочинку тощо) цього з батьків, його майновий та сімейний стан.

Окрему увагу маємо звернути на вік дитини і врахувати, що згідно із законом дитина має право на врахування її думки під час вирішення питань її життя (ст. 171 СКУ), місце проживання дитини, яка досягла 10 років, визначається за її згодою, а з досягненням 14 років місце проживання дитини обирає самостійно (ст. 160 СКУ). Передання її на виховання другому з батьків

можливо лише за умови, що це не нівелює інтереси дитини.

Якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим. Якщо дитина не може бути передана згаданим персонам, то вона передається на опікування органу опіки та піклування. У разі передання дитини таким особам або органу опіки та піклування за нею зберігається право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала, і дитина може будь-коли повернутися до нього (ч. ч. 3, 4, 5 ст. 167 СКУ).

Якщо батьківських прав позбавлені обоє батьків або єдиний з батьків дитини, то такій дитині за законом надається статус дитини, позбавленої батьківського піклування. Згаданий статус підтверджується рішенням суду.

Служба у справах дітей зобов'язана упродовж 2 місяців підготувати комплект документів, який підтверджує набуття дитиною статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування. Така дитина за законом може бути передана:

- 1) на усиновлення;
- 2) під опіку, піклування;
- 3) під патронат;
- 4) до прийомної сім'ї;
- 5) до дитячого будинку сімейного типу.

Під час вирішення питання про влаштування дитини враховується те, що особи, які позбавлені батьківських прав, не звільняються від обов'язку щодо утримання дитини. Тому водночас із ПБП суд приймає рішення про стягнення аліментів на дитину.

Особливість ВДБЯПБП полягає в тому, що згідно із законом за наявності необхідних підстав мати, батько за їх зверненням можуть бути поновлені судом у батьківських правах (ст. 169 СКУ), що виключається лише тоді, коли дитина усиновлена. У разі поновлення батьків у батьківських правах щодо дитини ця дитина втрачає статус такої, що позбавлена батьківського піклування.

Припиняється опіка, піклування, патронат щодо такої дитини, і вона повертається на виховання її батькам. У цьому разі особи, з якими проживає дитина та на вихованні яких перебуває, не в змозі перешкоджати поверненню дитини її батькам, якщо це не суперечить інтересам дитини.

3.4. Безповоротність поновлення батьківських прав. Поняття, підстави, порядок та правові наслідки поновлення батьківських прав

На нашу думку, до наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Поняття *безповоротності поновлення батьківських прав* доцільно визначити як неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом [5, с. 142].

Згідно з СКУ поновлення батьківських прав неможливе в разі:

- 1) якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом (ч. 2 ст. 169);
- 2) якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття (ч. 3 ст. 169).

Аналіз приписів ч. 2 ст. 169 СКУ дав змогу деяким науковцям дійти таких висновків. По-перше, це пов'язано з правом на таємницю усиновлення (ст. 226 СКУ); по-друге, суд приймає до уваги інтереси дитини та її захист. Якщо дитина була усиновлена одразу після народження або до досягнення своїх 14 років, безумовно, вона звикла до сім'ї усиновлювача, нерідко вважає його своїм батьком або матір'ю і повернення в зовсім іншу для неї сім'ю, стало б для дитини важким психологічним випробуванням і стресом [112, с. 237].

На думку ще інших науковців, це пов'язано з тим, що на усиновлення не потрібно згоди батьків, позбавлених батьківських прав, а поновлення батьківських прав біологічних батьків може вкрай негативно вплинути на моральний стан дитини та усиновлювачів, негативно позначитися на їх правах

та інтересах з урахуванням правових наслідків усиновлення. Водночас, за оцінками науковців, у разі скасування судом усиновлення не виключено подальше відновлення батьківських прав біологічних батьків дитини, але лише за наявності необхідних умов і додержанні порядку вирішення цього питання [51, с. 207].

Перешкодою для поновлення батьківських права є усиновлення дитини. Воно, за оцінкою фахівців, створює для дитини сімейні умови життя, їх руйнування може призвести до душевної травми як дитини, так і усиновлювачів. Тому закон не допускає поновлення батьківських прав у разі її усиновлення іншою особою [20, с. 373].

До речі, в контексті приписів ч. 2 ст. 169 СКУ потрібно пам'ятати розбіжності між скасуванням і недійсністю усиновлення. Як правильно зазначено в одній із праць для суддів, при недійсності усиновлення:

по-перше, воно проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною;

по-друге, усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення);

по-третьє, було проведене на підставі підроблених документів;

по-четверте, в разі відсутності згоди на усиновлення осіб, зазначених у статтях 220-222 СКУ;

по-п'яте, на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати з ним шлюбні відносини [21, с. 62].

Як зазначено в початковій літературі з сімейного права, при скасуванні усиновлення:

по-перше, воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

по-друге, дитина страждає на недоумство, психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

по-третє, між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків [21, с. 62].

Адже, якщо скасування усиновлення є припинення відносин, які виникають із факту усиновлення на майбутній час, оскільки цього вимагають інтереси дитини [20, с. 486], то недійсність усиновлення являє собою ваду усиновлення як правомірного юридичного факта, акта, що не призводить до тих наслідків, заради яких воно здійснювалося [112, с. 335].

Щодо приписів ч. 3 ст. 169 СКУ (досягнення дитиною повноліття) , як правильно відзначено в одному з науково-практичних коментарів, з огляду на тривалість судового розгляду спору в Україні, позивачу слід звертатися з таким позовом до суду завчасно [49, с. 257].

З. В. Ромовська висловлює таку альтернативну думку: приписи ч. 3 ст. 169 СКУ не варто інтерпретувати як абсолютне заперечення особливих ситуацій, що можуть викликати потребу пом'якшення такої заборони [108].

Звернемося до судової практики. Верховний Суд у своїй постанові від 29 січня 2024 року дійшов висновку, що в разі подання позову про ПБП стосовно неповнолітньої дитини суд не може відмовити в його задоволенні тільки через те, що за час розгляду цієї цивільної справи і вирішення спору по суті дитина втратила такий сімейно-правовий статус. Всупереч на досягнення нею повноліття, суд має обґрунтувати або навпаки необґрунтувати, встановлені ст. 164 СК України підстави позову про позбавлення відповідача батьківських прав і ухвалити судові рішення [74].

У літературі є прагнення розширити в законі підстави унеможливлення поновлення батьківських прав. Наприклад, на думку Н. В. Волкової, доцільно визначити окремою умовою неможливість поновлення батьківських прав задля захисту найкращих інтересів дитини у разі, якщо батьки були позбавлені батьківських прав з підстави вчинення батьком або матір'ю умисного кримінального правопорушення щодо своєї дитини [18, с. 14].

Складно заперечити, що ПБП має безстроковий характер. Хоча сімейні правовідносини в цьому разі в принципі припиняються, закон дозволяє поновлення батьківських прав, а не в батьківських правах, як це було перебачено ст. 74 КпШС. Особа, позбавлена батьківських прав, спонукається тим самим до виправлення. Зв'язки її з дитиною не припиняються, вона може прохати про побачення з дитиною, зобов'язана утримувати її. У багатьох випадках прохання батьків, ПБП, про поновлення батьківських прав є поважними, і в їх поведінці та способі життя відбуваються істотні зміни [20, с. 372].

Наявність факту заперечення проти позову про ПБП не є свідченням про інтерес до дитини та реальне бажання змінити поведінку на краще. ПБП не тягне невідворотних наслідків. Адже не позбавляє особу права спілкуватися з дитиною, бачитися з нею, звернутися до суду з позовом про *поновлення батьківських прав* (постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 року) [63].

ПБП на практиці належать до резонансних справ, є тим заходом, що тягне за собою серйозні й остаточні правові наслідки щодо самої особи, яку позбавляють батьківських прав. Із другого боку, коли ухвалюється рішення про ПБП, суд так вводить автоматично наслідки, які унеможливають застосування певних правових привілеїв, які могли б мати батьки. Вони є важливим важелем, що оберігає дитину. За оцінкою вчених, мати, батько мають час подумати над всіма своїми негативними вчинками, кроками, байдужістю, та звернутися про *поновлення своїх прав* [133, с. 226].

Доцільно зупинитися на питанні про визначення поняття поновлення батьківських прав [5, с. 143]. Так, С. І. Шимон поняття поновлення батьківських прав визначає як порядок відновлення правового зв'язку між тим з батьків, який позбавлений батьківських прав, та дитиною, що здійснюється за наявності передбачених законом підстав у судовому порядку виключно в інтересах дитини [114, с. 384].

За визначенням Л. В. Красицької, поновлення батьківських прав – це спосіб захисту сімейних прав матері, батька і дитини, що полягає у

встановленні судом батьківського правовідношення між дитиною та матір'ю, батьком, позбавленими батьківських прав [39, с. 253].

Поновлення батьківських прав є способом захисту прав батьків та дітей, що виявляється:

а) у встановленні батьківських правовідносин. Адже при поновленні батьківських прав суд попередньо встановлює, що ті обставини, які стали причиною для ПБП, вже відсутні, а тому батько, мати дитини, що позбавлені батьківських прав, можуть знову отримати весь комплекс прав, які вони мають з огляду на власний правовий статус;

б) у відновленні правовідносин, що існувало до ПБП. Адже в результаті поновлення таких сімейних прав правові наслідки ПБП зникають та здійснюється повернення до того стану, який існував до ПБП. Саме останнє й є правовим наслідком їхнього поновлення [7, с. 268-269].

Зважаючи на викладене вище, складно не збагнути, що в науці бракує універсального визначення поняття «поновлення батьківських прав у сімейному праві».

Отже, поновлення батьківських прав у сімейному праві якнайкраще визначити як порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які позбавлені батьківських прав, та дитиною, або між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, і цією дитиною, що здійснюється судом за наявності підстав, установлених законом, в інтересах дитини [5, с. 143].

Доцільно також представити науковому середовищі власне визначення поняття «поновлення усиновлювача батьківських прав»: це повернення в судовому порядку та підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених батьківських прав на підставі рішення суду про ПБП [5, с. 143-144].

Особливістю поновлення батьківських прав, як зазначає Л. В. Красицька, є те, що особисті позбавлення, які становлять зміст цієї санкції, можуть бути скасовані в разі зміни поведінки батьків шляхом ПБП за рішенням суду [39, с. 253].

У літературі дискутується питання про те, до якого зі способів захисту сімейних прав та інтересів, визначених СКУ, належить поновлення батьківських прав. Одні вчені стверджують, що відновлення правовідносин, які існували до порушення права, не є відновленням батьківських прав. Це положення є запозиченим з норм ЦКУ, в яких ідеться про можливість знесення будівель, збудованих з порушенням норм законодавства, відновлення родючості землі тощо. У сімейних відносинах позбавлення батьківських прав є санкцією, передбаченою за невиконання батьківських обов'язків щодо дитини у певний проміжок часу, а відновлення батьківських прав – це новий стан відносин між батьками і дитиною, який дозволяє зробити висновок, що батьки виправилися і можуть виконувати свої обов'язки належно [113, с. 65]. Тоді як інші представники науки сімейного права (З. В. Ромовська, М. М. Дякович та більшість інших правників) відносять його до способу захисту сімейних прав та інтересів, установленим п. 5 ч. 2 ст. 18 СКУ [24, с. 37; 108].

Наступним є питання про визначення підстав для поновлення батьківських прав, які в літературі зазначаються як стійкі зміни в поведінці матері, батька дитини, позбавлених батьківських прав, що віднайшли свій вияв у здійсненні конкретних дій, спрямованих на зміну способу життя, забезпечення виховання дитини, піклування про її здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток, лікування від хронічного алкоголізму та наркоманії, що засвідчують бажання та можливість створення для дитини належних умов проживання в сім'ї [2, с. 8].

Під час поновлення батьківських прав, як відзначено в літературі, треба передусім суворо дотримуватися принципу охорони інтересів дитини. Адже воно проводилося в інтересах дитини, що заслуговують на увагу [20, с. 373].

Надалі слід визначитися щодо змісту права на подання позову про поновлення батьківських прав. Законодавець уможливило матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, звернутися до суду з позовом про поновлення згаданих сімейних прав (ч. 1 ст. 169 СКУ). Проте, як зазначено в літературі, це положення має діяти тоді, коли один із батьків порушує права іншого. Однак

мати може жодним чином не порушувати права батька, а просто бажає бути поновленою в батьківських правах, щоб вести повноцінне життя і виховувати дитину. Тоді, якщо подавати позов, то хто в цьому разі буде відповідачем? Оскільки батько не порушує права матері, до суду має бути подано не позов, а заяву, що не встановлено в Кодексі. Крім того, як відзначають правознавці, батьки мають право спільно подати заяву про поновлення одного з них батьківських прав, якщо той, хто був їх позбавлений, істотно змінив свою поведінку в сім'ї [113, с. 516].

У теорії сімейного права немає визначення поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав. Його доцільно визначити як суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про поновлення батьківських прав [5, с. 144].

Позов про поновлення батьківських прав є одним із перетворювальних позовів.

ПБП, на відміну від поновлення батьківських прав, за висновками правників, є безстроковим і не може обмежуватися часовими межами. Адже поновлення батьківських прав можливе лише в порядку і на підставах, встановлених ст. 169 СКУ. Питання про поновлення таких сімейних прав належить до компетенції суду. Суд розглядає вимогу про поновлення батьківських прав в порядку цивільного судочинства. Ініціатива розгляду цього питання може належати лише батькам, що позбавлені батьківських прав. Це означає, що інші фізичні особи, або юридичні особи, не мають права звертатися із заявою про поновлення батьківських прав. На практиці такий позов подається особою, яка позбавлена батьківських прав, до другого з батьків або опікуна (піклувальника) або навчально-виховного закладу залежно від того, під чиєю опікою перебуває дитина [111, с. 499].

У літературі науково-практичного характеру зазначено, що поновити батьківські права може лише суд і необов'язково, щоб робив це той суд, який ухвалив рішення про ПБП. Однак бажано, щоб розглядав цю справу той самий

суд, той самий склад суду. Це вкрай необхідно також у виховних цілях і для того, щоб той з батьків, якого позбавляли батьківських прав, став іншою людиною, з іншими поглядами на батьківські права та обов'язки, щоб він міг стати або став взірцем для своєї дитини. Звертатися до суду з метою поновлення батьківських прав має той з батьків, хто був позбавлений батьківських прав особисто. Такого права не надано ні органу опіки та піклування, ні представникам батьків, ні дідові, ні бабі, ні закладам охорони здоров'я, ні дитячим закладам [20, с. 372].

Приписи ч. ч. 4, 5 ст. 19 СКУ зобов'язують орган опіки та піклування брати участь під час розгляду справ про поновлення батьківських прав.

Аналіз приписів ч. 4 ст. 169 СКУ дає підстави говорити про те, що поновлення батьківських прав можливе лише якщо батьки суттєво змінили в кращий бік поведінку, спосіб життя і (або) ставлення до виховання дитини. Незаперечно, що зміни в способі життя батьків, їхнє ставлення до дитини не можуть відбутися миттєво. Для цього треба зазвичай тривалий час. Інакше кажучи, одних намірів батьків змінити свою поведінку недостатньо. Треба, щоб спосіб їхнього життя змінився настільки, що жодних небезпек і загроз життю і здоров'ю дитини більше не буде, а батьки в змозі належно виховувати дитину та захищати її права і інтереси. Зважаючи на це, п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року №3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» зобов'язує суд під час розгляду таких справ, перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав.

Підставою для поновлення батьківських прав мають бути стійкі зміни поведінки матері або батька дитини, а «для цього потрібен час» [108]. На нашу думку, прогалиною СКУ є відсутність строку, який має минути з часу ПБП. Тому доцільно ч. 4 ст. 169 СКУ доповнити абзацом 2 про те, що позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішення суду про ПБП.

У науково-практичній літературі слушно зазначено, що головною підставою про поновлення батьківських прав судом є здатність і бажання виконувати батьківські обов'язки з виховання і утримання дитини, критичне ставлення позивача або позивачів до своєї поведінки в минулому. До інших обставин, що мають ураховуватися судом під час розгляду справ про ПБП, належать:

а) поліпшення матеріального становища позивача, зокрема: офіційне працевлаштування, наявність постійного доходу, поліпшення життєвих умов, наявність офіційного житла;

б) позбавлення алкогольної та наркотичної залежності (проходження лікування);

в) довідка лікаря, що позивач психічно здоровий;

г) довідка виконавчої служби про нульову заборгованість зі сплати аліментів;

г) висновок служби у справах дітей про можливість поновлення батьківських прав позивача або позивачів та багато інших [112, с. 237].

Л. Є. Гузь пише, що умовами для позитивного вирішення справи про поновлення батьківських прав, які має встановити суд, можуть бути:

а) наявність письмового висновку органу опіки та піклування про можливість поновлення таких сімейних прав;

б) оцінка судом поведінки особи, позбавленої батьківських прав з часу ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав до звернення до суду про поновлення батьківських прав;

в) наскільки змінилися обставини, що є підставами для ПБП;

г) думка другого з батьків, який виховує дитину, щодо можливості поновлення позивача у батьківських правах;

г) думка дитини про можливість поновлення батька, матері у батьківських правах, залежно від віку, стану здоров'я дитини [20, с. 373-374].

Поновлення батьківських прав і повернення дитини батькам допускається лише в тому разі, якщо це не суперечить інтересам дитини. Якщо

поновлення батьківських прав не відповідає інтересам дитини, то суд має право з урахуванням думки дитини відмовити в задоволенні позову батьків про поновлення батьківських прав. Суд зобов'язаний з'ясувати думку дитини про можливість поновлення батьківських прав і повернення її батькам. Водночас треба не забувати, що мотиви відсутності згоди дитини на поновлення батьківських прав не мають значення. Однак за ст. 171 СКУ суд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси.

Під час вирішення питання про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги думку другого з них та інших осіб, з якими проживає дитина (ч. 5 ст. 169 СКУ). Як зазначають експерти з питань права, це стосується проблеми, що пов'язана з місцем проживання дитини. Приміром, у того з батьків, з ким проживає дитина може бути інша сім'я. Через це при поновленні батьківських прав того з батьків, хто був позбавлений таких сімейних прав, постає низка питань. Чи залишається дитина в тій самій сім'ї, де вона проживає? Чи є можливість на спілкування з дитиною? Якщо дитина досягла 14 років можливо, вона хоче проживати з тим із батьків, хто поновив свої батьківські права та інші питання, які батьки дитини можуть урегулювати лише з урахуванням інтересів дитини залежно від її віку [112, с. 237-238].

О. Ф. Лапчевська пропонує під час вирішення питання про поновлення батьківських прав застосовувати як об'єктивні, так і суб'єктивні критерії оцінки виправлення поведінки батьків. Перші – можуть, за висновками цієї дослідниці, засвідчити, що батьки або один із них, які раніше не працювали і які прагнуть поновити батьківський статус, улаштувалися на роботу та одержують заробітну плату. Інші критерії допоможуть, на переконання згаданої авторки, з'ясувати, що це працевлаштування спричинено бажанням не фактичного і не формального поновлення батьківських прав [43, с. 12].

Під час поновлення у батьківських правах правовідносини між дитиною і батьками відновлюються в повному обсязі. Зазвичай під час поновлення батьків (одного з них) у батьківських правах суд також задовольняє їхні вимоги про повернення дитини. Однак є винятки. Адже суд має право з

урахуванням думки дитини відмовити батькам (одному з них) в позові про повернення дитини, якщо дійде висновку, що передача їм дитини суперечить її інтересам. У такому разі дитина продовжуватиме перебувати в опікуна, піклувальника, в навчально-виховному закладі або в іншого з батьків, який не був позбавлений батьківських прав.

Рішення суду про поновлення батьківських прав після набрання ним законної сили суд надсилає ОДРАЦС за місцем реєстрації народження дитини (ч. 6 ст. 169 СКУ). До речі, теорія українського процесуального права має бути збагачена авторським баченням рішення суду про поновлення батьківських прав. На нашу думку, воно являє собою базований на засадах верховенства права, законності й обґрунтованості акт судової влади, що ухвалений іменем України та яким вирішується розгляд справи про поновлення батьківських прав [5, с. 144-145].

За ч. 7 ст. 169 СКУ разі відмови в задоволенні позову про поновлення батьківських прав повторно звернутися до суду з таким позовом можна лише через рік із часу набрання відповідним рішенням суду законної сили. Зазначений термін починає спливати з наступного дня після набрання рішенням суду про відмову в поновленні батьківських прав законної сили.

Деякі правники нагадують, що після отримання рішення суду ОДРАЦС за місцем реєстрації народження дитини, анкета дитини, яка потрібна, приміром, для її усиновлення, може бути анульована службою у справах дітей, на підставі поновлення батьківських прав батька та матері [112, с. 238].

Правило, встановлене ч. 7 ст. 169 СКУ виконує стимулюючу функцію. Воно, за висновками деяких учених, змушує батьків ретельно готуватися до подання позову, якщо до досягнення дитиною 18 років залишається небагато часу [49, с. 258].

Доцільно також сформулювати авторську візію відмови в позові про поновлення батьківських прав: це рішення суду, відповідно до якого відхиляються вимоги позивача, яким здебільшого є або один із батьків або орган опіки та піклування, щодо позбавлення іншого з батьків його

батьківських прав щодо дитини [5, с. 144].

Цікавими видаються сімейні кейси про поновлення батьківських прав. Так, факт неналежного піклування батька про дитину та його перебування на диспансерному обліку в лікаря-нарколога є підставою для відмови в поновленні батьківських прав. Адже, за висновками цього поважного юрисдикційного органу, поведінка, світогляд і звички батьків мають запевняти, що поновлення їхніх батьківських прав не суперечитиме найкращим інтересам дитини (постанова Верховного Суду від 2 червня 2021 року) [60].

Особа, позбавлена батьківських прав, може подати до суду позов про їх поновлення. Під час розгляду таких справ суди повинні перевірити, наскільки змінилися поведінка цієї особи та обставини, що стали підставою для ПБП, а також врахувати думки другого з батьків та інших осіб, з якими проживає дитина, беручи до уваги інтереси та думку самої дитини, якщо вона здатна її (постанова Верховного Суду від 12 травня 2022 року) [68].

Щодо позбавлення усиновлювача батьківських прав. У ч. 2 ст. 166 СКУ йдеться про інтереси дитини: в разі позбавлення усиновлювача батьківських прав він не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Ст. 167 СКУ встановлено, що суд вирішує питання про можливість їх подальшого проживання в одному житловому приміщенні, але в ч. 6 зазначено, що в будь-якому разі за дитиною зберігається право на проживання в житловому приміщенні, в якому вона проживала, і може будь-коли повернутися до нього. Проте, на думку окремих учених-юристів, у законі має бути положення не про право проживання, а про право власності таких дітей на нього, якого ніхто не може в подальшому позбавити дитину. Наприклад, якщо з урахуванням усиновленої дитини сім'я отримала додаткову житлову площу від держави, то дитина не має втратити свої права на таке житло. У ч. 2 ст. 242 СКУ знайшло місце положення, що в разі смерті усиновлювача, позбавленого батьківських прав, дитина одержує право на спадкування на загальних підставах [113, с. 709].

У літературі наголошено, що при скасуванні усиновлення дитина не

повертається в нікуди, як при позбавленні усиновлювача батьківських прав (ст. 167 СКУ), так і при скасуванні усиновлення (ст. 239 СКУ) суд зобов'язаний вирішити питання про забезпечення житлом дитину у вищих її інтересах, крім того це питання врегульовано законом. Неможливо також вважати, що при усиновленні дитина має набувати якісь матеріальні цінності, а при позбавленні батьківських прав усиновлювачів за дитиною залишаються такі права. Деяким ученим важко уявити, що в дитини мають залишитися права на проживання в квартирі усиновлювача, якщо право власності на неї належить іншому суб'єкту. Тому з аналізу положень ст. 239 СКУ окремі науковці дійшли висновку, що в цій нормі сімейного права йдеться про захист дитини в разі скасування усиновлення, якщо такий варіант захисту прав дитини буде визнано оптимальним [113, с. 709-710].

На практиці, за висновками деяких науковців, трапляються наступні ситуації. Батько надав згоду на усиновлення дитини після смерті її матері, оскільки інших родичів у дитини та батька по прямій лінії не було. Через кілька років після усиновлення він зустрів свою 10-річну дочку, яка йшла до школи. Вона розповіла батькові, що не хоче жити з усиновлювачкою (колишньою подругою матері), пояснивши причини. У літературі запитують: чи може батько звернутися до суду в інтересах дочки щодо ПБП усиновлювачки або скасування усиновлення? На думку фахівців, таке звернення можливе лише за умови збереження правового зв'язку між батьком і дочкою (ч. 1 ст. 232 СКУ). Однак у законі це поняття не визначене. Батько не спілкувався з дочкою з моменту її усиновлення, тобто протягом 3 років, оскільки вона була усиновлена у 7 років, не надавав протягом цього часу їй матеріальну допомогу, хоча рішення про усиновлення передбачало збереження правового зв'язку, про що батько клопотав, коли був присутній на розгляді справи. Він наполягав на бажанні бачитися з дочкою, але погодився на усиновлення, оскільки вважав, що як чоловік не зможе надати їй материнської турботи. Також з подібними заявами до суду можуть звертатися інші зацікавлені особи, якщо між ними та дитиною збережено правовий зв'язок за ч.

2 ст. 232 СКУ [113, с. 710-711].

Вже зазначалося, що в ч. 5 ст. 169 СКУ йдеться про те, що суд під час вирішення справи про поновлення батьківських прав одного з батьків, усиновлювачів бере до уваги думку другого з батьків, усиновлювачів, інших осіб, з якими проживає дитина. Однак, як зазначають деякі вчені-юристи, у законі нічого не сказано про думку самої дитини щодо поновлення усиновлювача у батьківських правах, якщо її вік дозволяє висловити таку думку, аналогічно згоді на усиновлення (ст. 218 СКУ). Також дитина також може подавати заяву про ПБП, якщо їй виповнилося 14 років (ст. 165 СКУ). Отже, питання про відновлення батьківських прав повинно вирішуватися за обов'язкової участі дитини, враховуючи її ставлення до можливості позитивного рішення суду. Тому така справа, як відзначають наші сучасники, має розглядатися в порядку окремого провадження, а ці особи можуть брати участь у справі як заінтересовані, висловлювати свою думку щодо доцільності поновлення усиновлювача у батьківських правах. Адже рішення суду може вплинути у подальшому на їх права та обов'язки [113, с. 711-712].

Як має вчинити суд, якщо під час розгляду справи дитина категорично заперечуватиме щодо поновлення усиновлювача у батьківських правах? Наприклад, коли суд позбавляв усиновлювача батьківських прав на підставі того, що він жорстоко поводився з дитиною, чи вдавався до її експлуатації, чи примушував дитину до жебракування та бродяжництва, а на підтвердження цих обставин надавалися докази заінтересованими особами. Під час розгляду справи про поновлення усиновлювача таких сімейних прав буде неможливо перевірити ці обставини. Адже за ст. 167 СКУ при позбавленні батьківських прав дитина може проживати окремо від усиновлювача, перебувати під опікою органу опіки та піклування. Тому, за справедливими висновками вчених, суд має вірити усиновлювачу на слово, що він не примушує дитину до жебракування тощо. Тому має стояти питання про те, що не в усіх випадках суд може задовольнити заяву про поновлення батьківських прав усиновлювачів, а лише за наявності обставин, які можуть бути перевірені

судом [113, с. 712].

Доцільно також розглянути питання про *досвід поновлення батьківських прав за законодавством зарубіжних країнах*. Батьківська відповідальність може бути відновлена за рішенням суду, коли причина, з якої цей обов'язок був позбавлений, припиняє існувати (ст. 230 СК Республіки Албанія).

Відповідно до ч. 1 ст. 135 СК Болгарії в разі зміни обставин суд може змінити заходи, передбачені ст. 131, 132 та 134 згаданого нормативно-правового акта. Батько, мати може звернутися до суду з клопотанням про поновлення його, її батьківських прав, якщо підстава, з якої його, її було позбавлено, відпала (ч. 2 ст. 135 СК Болгарії).

Естонський законодавець уможливорює поновлення батьківської опіки. Відповідно до ч. 1 ст. 123-1 ЗЕРпС в разі зміни права опіки право батька на опіку поновлюється на підставі заяви батька, якщо відновлення права опіки відповідає інтересам дитини. У разі обмеження права на опіку застосування заходів, що обмежують право на опіку, припиняється, а право батька на опіку поновлюється на підставі заяви батька, якщо інтересам дитини вже нічого не загрожує (ч. 2 ст. 123-1 ЗЕРпС).

Один з батьків має право звернутися до суду в провадженні за клопотанням про те, що право на опіку належить солідарно батькам. Заява підлягає задоволенню у разі виконання передумов, ст. 138 ЗЕРпС.

Суди можуть в інтересах батька, матері та в інтересах дитини погодитися на відновлення батьківських повноважень, коли причина, яка призвела до позбавлення припинилася (ч. 2 ст. 170 ЦК Іспанії).

Відповідно до ст. 199 ЦЗ Латвійської Республіки право на опіку, позбавлене за рішенням суду (ст. 200), може бути поновлене за рішенням суду.

За §2 ст. 111 СОКРП якщо причина позбавлення батьківських обов'язків перестає існувати, суд з питань опіки може відновити батьківську відповідальність.

Згідно з ч. 1 ст. 512 ЦК Румунії суд поновлює здійснення батьківських прав батькові, матері, якщо обставини що призвели до втрати їх здійснення,

припинилися, і якщо батько, мати більше не створює загрози життю, здоров'ю та розвитку дитини. До вирішення справи суд може дозволити батькам особистий контакт з дитиною, якщо це відповідає найкращим інтересам дитини (ч. 2 ст. 512 ЦК Румунії).

Згідно зі ст. 4:192 ЦК Угорщини суд може відновити батьківське право на майбутнє, якщо підстави для його припинення вже не існують і немає інших підстав для припинення.

За ч. 1 ст. 176 СЗ Хорватії право на батьківську опіку може бути поновлено за рішенням суду в позовному провадженні, якщо причини, через які батько, мати були позбавлені права на батьківську опіку, відпали, якщо дитина не буде усиновлена до цього. Пропозицію про поновлення такого права може подати дитина, мати, батько якої позбавлені права на батьківську опіку, або Хорватський інститут соціальної роботи (ч. 2 ст. 176 СЗ Хорватії).

Згідно з ч. 8 ст. 153 СЗ Боснії і Герцеговини батьківська влада поновлюється за рішенням суду, коли перестають існувати підстави, з яких її було відібрано. Остаточне рішення про анулювання і відновлення батьківського піклування суд передає компетентному реєстратору для реєстрації в Реєстрі народжень, а якщо дитина має право на нерухоме майно, рішення передається до відділу земельного кадастру компетентного суду для реєстрації (ч. 9 ст. 153 СЗ Боснії і Герцеговини).

За ч. 2 ст. 176 СК Республіки Словенія батьківська опіка поновлюється за рішенням суду, якщо причина, з якої її було відібрано, перестає існувати, якщо дитина не була усиновлена протягом цього часу.

Відповідно до ст. 183 СК Республіки Сербія батьківські права можуть бути повернуті батькові, коли причини, через які його було позбавлено батьківських прав повністю або частково зникнуть.

Відповідно до ст. 91 СК Чорногорії батько, мати можуть бути відновлені у батьківських повноваженнях за рішенням суду, коли причини, за якими його (її) було позбавлено батьківських прав, перестають існувати. Заява про поновлення батьківських прав може бути подана батьками та

органом опіки та піклування.

Згідно з ч. 1 ст. 78 КРКпШС батьки можуть бути поновлені в батьківських правах судом у разі, якщо вони змінили свою поведінку, спосіб життя та ставлення до дитини.

Поновлення батьківських прав здійснюється в судовому порядку за заявою того з батьків, кого позбавили батьківських прав. Справи про поновлення батьківських прав розглядаються за участю одного з батьків або органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 78 КРКпШС).

Відповідно до ч. 3 ст. 78 КРКпШС суд має право з урахуванням думки дитини відмовити у задоволенні вимоги батьків про поновлення батьківських прав, якщо поновлення батьківських прав суперечать інтересам дитини. Поновлення таких сімейних прав щодо дитини, яка досягла 10 років, можливе за її згодою. Однак казахський законодавець унеможлиблює поновлення батьківських прав, якщо дитина усиновлена або усиновлення не скасовано.

Згідно з ч. 1 ст. 1209 ЦК Грузії поновлення батьківських прав та обов'язків здійснюється лише в судовому порядку з ініціативи дітей, одного з батьків або органу опіки та піклування. Батьки можуть бути поновлені у своїх правах обов'язках лише у разі встановлення відсутності підстав для обмеження або позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 1209 ЦК Грузії). За ч. 3 ст. 1209 ЦК Грузії під час поновлення батьківських прав та обов'язків особи суд також ураховує бажання дитини. Воно не допускається щодо дітей, усиновлених іншими особами, крім випадку визнання усиновлення недійсним (ч. 4 ст. 1209 ЦК Грузії). Батьки поновлюються у своїх батьківських правах та обов'язках автоматично після закінчення строку призупинення, якщо інше не встановлено ЦК Грузії.

Відповідно до ч. 1 ст. 70 СКРМ батьки можуть бути поновлені у своїх правах, якщо обставини, що призвели до ПБП, зникли і відсутні інші обставини, а поновлення здійснюється в інтересах дитини. Поновлення батьківських прав здійснюється в судовому порядку на підставі заяви особи, позбавленої батьківських прав, з обов'язковою участю територіального органу

опіки (ч. 2 ст. 70 СКРМ). За ч. 3 ст. 70 СКРМ при поновленні батьківських прав враховується думка дитини відповідно до її віку та ступеня зрілості. Якщо дитину усиновлено і усиновлення не було скасовано, рішення про ПБП може бути скасоване без поновлення батьківських прав та обов'язків (ч. 1 ст. 70 СКРМ).

У Японії, якщо підстави, зазначені у статтях 834, 835 ЦКЯ, більше не існують, сімейний суд може за заявою зацікавленої особи або будь-якого її родича скасувати рішення про ПБП або права управління майном, ухвалене згідно з приписами згаданих статей (ст. 836 ЦК Японії). Згідно з ч. 1 ст. 837 ЦК Японії за наявності невідвортної причини батько або мати, які здійснюють батьківські права, можуть з дозволу сімейного суду відмовитися від батьківських прав. Якщо ж зазначена причина відпала, то батько або мати можуть з дозволу сімейного суду відновити батьківські права або права управління майном (ч. 2 ст. 837 ЦК Японії).

Згідно зі ст. 67 СК Азербайджанської Республіки в разі зміни способу життя, поведінки батьків (одного з них), їх ставлення до виховання дитини, відновлюються батьківські права. Поновлення батьківських прав вирішується в судовому порядку на підставі заяви батьків (одного з них), позбавлених батьківських прав. Справа про поновлення батьківських прав розглядається за участю відповідного органу виконавчої влади. Разом з розглядом заяви батьків, пов'язаної з відновленням батьківських прав, може розглядатися і клопотання про повернення дитини батькам (або одному з них). У разі, якщо відновлення батьківських прав суперечить інтересам дитини, суд, враховуючи думку дитини, може відмовити у задоволенні позову батьків (або одного з них) про поновлення батьківських прав. Якщо дитина досягла 10-річного віку, батьківські права можуть бути відновлені лише за її згодою. Якщо дитину усиновлено і усиновлення не скасовано, батьківські права відновленню не підлягають.

Відповідно до ч. 8 ст. 154 СЗ Боснії і Герцеговини батьківська опіка поновлюється за рішенням суду, коли перестають існувати підстави, з яких її

було відібрано. Остаточне рішення про анулювання та відновлення батьківської опіки суд передає компетентному реєстратору для реєстрації в Реєстрі народжень, а якщо дитина має право на нерухоме майно, рішення передається до відділу земельного кадастру компетентного суду для реєстрації (СЗ Боснії і Герцеговини).

Відповідно до ч. 1 ст. 330 ЦК Князівства Монако батьки, в яких батьківські повноваження були повністю або частково відібрані, можуть звернутися з клопотанням про відновлення таких прав. Ця заява подається та розглядається в порядку, передбаченому статтями 324 та 325. Принагідно треба відзначити, що згідно зі ст. 324 ЦК Князівства Монако суд першої інстанції у всіх випадках має компетенцію ухвалити рішення про повне або часткове позбавлення батьківських повноважень за заявою прокуратури, члена сім'ї неповнолітньої особи або будь-якої іншої фізичної або юридичної особи.

Відповідно до ст. 471 ЦК Перу батьки, які були позбавлені батьківської влади або обмежені в її здійсненні, можуть вимагати її відновлення, коли припиняться причини для такого позбавлення чи обмеження. Позов може бути поданий лише через три роки після вручення відповідного судового рішення. Суддя відновлює батьківську владу повністю або частково, як це відповідає інтересам дитини.

Отже, аналіз норм сімейного права зарубіжних країн щодо поновлення батьківських прав та подібних до них інститутів сімейного права дає змогу переконатися як у термінологічних розбіжностях, так і в законодавчих концептах інституту, що представляє наші наукові інтереси.

Виходячи з вище зазначеного, до наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Поняття безповоротності поновлення батьківських прав доцільно визначити як неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом.

У свої чергу, під поновленням батьківських прав у сімейному праві слід розуміти порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які

позбавлені батьківських прав, та дитиною, або між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, і цією дитиною, що здійснюється судом за наявності підстав, установлених законом, в інтересах дитини.

Висновки до розділу 3

Заява про надання права на побачення з дитиною є цивільним процесуальним документом, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною.

Надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав – це надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи, що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини.

З метою максимального врахування прав та інтересів дитини на законодавчому рівні доцільно встановити альтернативу: або державний виконавець, або приватний виконавець має здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав являє собою передання дитини, мати, батько якої позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або дитячий заклад для забезпечення її виховання, освіти, розвитку і захисту її прав та інтересів.

До наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Поняття безповоротності поновлення батьківських прав визначено як неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом.

Поновлення батьківських прав у сімейному праві – це порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які позбавлені батьківських прав, та дитиною, або між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, і цією дитиною, що здійснюється судом за наявності підстав, установлених законом, в інтересах дитини.

Поновленням усиновлювача батьківських прав є повернення в судовому порядку та підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених батьківських прав на підставі рішення суду про ПБП.

Правом на подання позову про поновлення батьківських прав є суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про поновлення батьківських прав.

Дістали подальшого розвитку наукові положення про темпоральні питання подання позову про поновлення батьківських прав. Доведено, що доцільно ч. 4 ст. 169 СКУ доповнити абзацом другим про те, що позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішення суду про позбавлення батьківських прав.

Рішення суду про поновлення батьківських прав являє собою базований на засадах верховенства права, законності й обґрунтованості акт судової влади, що ухвалений іменем України та яким вирішується розгляд справи про поновлення батьківських прав.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дисертаційного дослідження ми намагалися розв'язати наукове завдання, що полягає в формуванні комплексного бачення ПБП у сімейному праві, а також у розробці науково обґрунтованих висновків і рекомендацій за предметом дослідження. Ми дійшли таких висновків:

1. Звернення до конкретних актів сучасного та колишнього сімейного законодавства дає змогу сформулювати наукові комплексні уявлення про розвиток національного законодавства про ПБП у минулому та нинішньому сторіччях. Варто зауважити на прогресивності положень Проекту ЦК України, що регламентують інститут ПБП і висловлюємо сподівання на його якнайшвидше проходження через Парламент та набуття статусу чинного кодифікованого закону.

2. ПБП посідає чільне місце в систематиці санкцій в сімейному праві України. Водночас, на нашу думку, варто визначити місце сімейно-правових санкцій, що можуть застосовуватися до матері, батька, в структурі СКУ. Видається алогічним розміщення приписів ст. 170 СКУ щодо відібрання дитини від батьків без ПБП після норм сімейного права, що встановлюють санкції у вигляді ПБП. Адже ПБП є найсуворішою санкцією, що може бути застосовано до матері, батька. Це означає, що законодавчим приписам про ПБП мають передувати норми сімейного права, що уможливають відібрання дитини від батьків без ПБП.

3. В науковій літературі сформувалося багато підходів щодо ПБП, зокрема: являє собою сімейно-правову санкцію, що застосовується до батьків, які грубо порушили права дитини; є правовим наслідком невиконання або неналежного виконання батьками обов'язків по вихованню дитини; є способом захисту сімейних прав, що спрямований на припинення дій, які порушують сімейні права дитини; є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків; надзвичайним заходом і водночас найвищою сімейно-правовою мірою відповідальності за винне невиконання

батьківського обов'язку; є засобом захисту прав та інтересів дитини; є мірою, що спрямовується на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав дитини тощо.

4. Огляд спеціальної літератури нашої юридичної науки дає змогу говорити, що в ній фігурують визначення: а) поняття позбавлення матері, батька батьківських прав; б) позбавлення усиновлювача батьківських прав. Однак у сучасній теорії бракує авторського бачення ПБП у сімейному праві.

Отже, **позбавлення батьківських прав** доцільно окреслити як санкцію, що застосовується судом у встановлених законом випадках до матері, батька (позбавлення матері, батька батьківських прав), усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини (позбавлення усиновлювача батьківських прав), які не виконують батьківських обов'язків, унаслідок якої втрачається правовий зв'язок між батьком, матір'ю та дитиною чи між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини і самою дитиною).

5. ПБП у сімейному праві доцільно розглядати в таких аспектах:

а) як складник норми сімейного права, що встановлює санкцію особистого немайнового характеру за невиконання матір'ю, батьком, усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, своїх батьківських обов'язків (**статичний аспект**);

б) як сімейно-правову санкцію особистого немайнового характеру, що застосовується судом до матері, батька, усиновлювача, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, як правовий наслідок невиконання нею, ним батьківських обов'язків (**динамічний аспект**).

6. На підставі вивченого національного та зарубіжного досвіду (законодавства Австрії, Азербайджану, Албанії, Аргентини, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Греції, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Монако, Німеччини, Перу, Польщі, Румунії, Сербії, Словенії, Словаччини, Хорватії, Франції, Чехії, Чорногорії, Японії тощо) можна дійти висновку, що в законі має бути невичерпний (відкритий), а не навпаки

вичерпний (закритий), перелік підстав ПБП, зокрема, слід *встановити, що матір, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства.*

7. Аналізуючи таку підставу ПБП як хронічний алкоголізм та наркоманія батьків ми вважаємо за доцільне її розширити та додати інші дефекти волі батьків, які можуть призвести до ПБП, а саме якщо мати батько є токсикоманами, ігроманами (лудоманами), Інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками (особами, що відмовляються від їжі), буліміками (особами, що безконтрольно переїдають з подальшим неприродним спустошенням шлунка), kleptomанами (особами, які мають патологічне бажання що-небудь вкрати), піроманами (особами, які мають нестримний потяг до підпалів), а також особами, що мають сексуальні розлади.

8. Запропоновано розмежувати підстави і порядок ПБП на законодавчому рівні. Адже лише в ч. 1 ст. 164 СКУ, що має назву «Позбавлення батьківських прав», ідеться про систему підстав ПБП, а в інших приписах цієї статті, зокрема, в ч. ч. 2, 3, 4, 5 і 6, ідеться про порядок позбавлення таких сімейних прав. Отже, порядок ПБП чітко регламентований у ст. 164 СК України, яка незважаючи на назву «Підстави позбавлення батьківських прав», регулює і відповідний порядок такого процесу. Тому вважаємо за доцільне змінити назву ст. 164 СК України на «Підстави та порядок позбавлення батьківських прав».

9. У зв'язку з вище зазначеним пропонуємо нову редакцію назви та ч. 1 ст. 164 СКУ:

«Стаття 164 Підстави та порядок позбавлення батьківських прав

Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти;

3) жорстоко поводяться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами, токсикоманами, ігроманами (лудоманами), інтернет-залежними (кіберзалежними), є анорексиками (особами, що відмовляються від їжі), буліміками (особами, що безконтрольно переїдають з подальшим неприродним спустошенням шлунка), kleptomанами (особами, які мають патологічне бажання що-небудь вкрасти), піроманами (особами, які мають нестримний потяг до підпалів), а також особами, що мають сексуальні розлади;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини або когось з інших членів сім'ї.

Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав з інших підстав, що мають істотне значення, зокрема, якщо її, його поведінка не є правозгідною, суперечить моральним засадам суспільства».

10. Право на подання позову про ПБП – це суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про ПБП.

Позов про ПБП в змозі подати особи, в сім'ї яких проживає дитина, незалежно від родинних зв'язків з дитиною. Головною умовою його подання згаданими особами є проживання дитини в їхній сім'ї понад 6 місяців. Адже відсутність батьківського піклування упродовж цього часу належить до підстав для ПБП.

Крім осіб, які мають право на звернення до суду з заявою про ПБП, необхідно визначити осіб, які беруть участь у справі, що є однією із головних

задач суду під час здійснення підготовки справи до судового розгляду. Отже, у справах про ПБП можуть брати участь треті особи. Приміром, дід, баба, інші родичі мають права пред'являти позов і вступити у розпочатий процес щодо розгляду справи про ПБП з вимогою про визначення місця проживання дитини та вирішення питання про передачу їм дитини на виховання, як треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору

11. ПБП тягне за собою втрату особою, позбавленою батьківських прав, особистих немайнових прав щодо дитини, звільнення такої особи від обов'язків щодо виховання дитини, втрату інших прав, заснованих на спорідненості з дитиною (за винятком права на побачення з дитиною, яке може бути надане за рішенням суду). Особа, позбавлена батьківських прав не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини та щодо обов'язку відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав (останній обов'язок зберігається за батьками упродовж 3 років після позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків).

12. Правовими наслідками ПБП для дитини є:

а) можливість зміни місця проживання дитини у разі прийняття рішення суду про примусовий обмін житла, про передання дитини іншому з батьків або про передання дитини родичам, мачусі, вітчиму, органів опіки та піклування;

б) зміна у її праві на здійснення спілкування із батьками (останнє право може бути втрачене або істотно обмежене);

в) наділення її правом отримання аліментів від батьків, позбавлених батьківських прав. Для члена сім'ї особи, позбавленої батьківських прав, правові наслідки ПБП настають у разі передання дитини на виховання такої особи: таким наслідком стає наділення її батьківськими правами та обов'язками на період до усиновлення дитини, передання її іншим особам або поновлення батьківських прав.

13. Правовий аналіз наукових поглядів, актів законодавства та зарубіжний досвід спонукають нас запровадити дефініцію поняття «заява про

надання права на побачення з дитиною». Її, на нашу думку, можна окреслити як цивільний процесуальний документ, з яким матір, батько, які позбавлені батьківських прав, звертаються до суду для уможливлення побачень зі своєю дитиною.

Надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав доцільно окреслити як надання в судовому порядку можливості разових і періодичних побачень з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, у присутності іншої особи (законного представника чи особи, яку він визначив), що позитивно вплине на життя, здоров'я та моральне виховання дитини.

З метою максимального врахування прав та інтересів дитини на законодавчому рівні доцільно встановити альтернативу: або державний виконавець або приватний виконавець має здійснювати примусове виконання рішень про встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною.

14. Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав являє собою передання дитини, мати, батько якої позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або дитячий заклад для забезпечення її виховання, освіти, розвитку і захисту її прав та інтересів.

Особливість ВДБЯПБП полягає в тому, що згідно із законом за наявності необхідних підстав мати, батько за їх зверненням можуть бути поновлені судом у батьківських правах (ст. 169 СКУ), що виключається лише тоді, коли дитина усиновлена. У разі поновлення батьків у батьківських правах щодо дитини ця дитина втрачає статус такої, що позбавлена батьківського піклування. Припиняється опіка, піклування, патронат щодо такої дитини, і вона повертається на виховання її батькам. У цьому разі особи, з якими проживає дитина та на вихованні яких перебуває, не в змозі перешкоджати поверненню дитини її батькам, якщо це не суперечить інтересам дитини.

15. До наукового сімейно-правового обігу варто запровадити термін «безповоротність поновлення батьківських прав». Безповоротність поновлення

батьківських прав – це неможливість відновлення втрачених батьківських прав матері, батька, усиновлювача у випадках, установлених законом.

16. Поновлення батьківських прав є способом захисту прав батьків та дітей, що виявляється:

а) у встановленні батьківських правовідносин. Адже при поновленні батьківських прав суд попередньо встановлює, що ті обставини, які стали причиною для ПБП, вже відсутні, а тому батько, мати дитини, що позбавлені батьківських прав, можуть знову отримати весь комплекс прав, які вони мають з огляду на власний правовий статус;

б) у відновленні правовідносин, що існувало до ПБП. Адже в результаті поновлення таких сімейних прав правові наслідки ПБП зникають та здійснюється повернення до того стану, який існував до ПБП. Саме останнє й є правовим наслідком їхнього поновлення.

Поновлення батьківських прав у сімейному праві якнайкраще визначити як порядок відновлення правового зв'язку між матір'ю, батьком, які позбавлені батьківських прав, та дитиною, або між усиновлювачем, який був записаний матір'ю, батьком усиновленої ним дитини, і цією дитиною, що здійснюється судом за наявності підстав, установлених законом, в інтересах дитини.

17. Доцільно також представити науковому середовищу власне визначення поняття «поновлення усиновлювача батьківських прав»: це повернення в судовому порядку та підставах, установлених законом, усиновлювачу втрачених батьківських прав на підставі рішення суду про ПБП.

18. У теорії сімейного права немає визначення поняття права на подання позову про поновлення батьківських прав. Його доцільно визначити як суб'єктивне право, що є формою реалізації права на звернення до органу судової влади за захистом прав та інтересів дитини у справі про поновлення батьківських прав.

19. На нашу думку, прогалиною СКУ є відсутність строку, який має минути з часу ПБП для поновлення батьківських прав. Тому доцільно ч. 4 ст.

169 СКУ доповнити абзацом 2 про те, що позов про поновлення батьківських прав може бути поданий не раніше як через 6 місяців з дня набрання законної сили рішення суду про ПБП.

20. Сформоване авторське бачення рішення суду про поновлення батьківських прав. На нашу думку, воно являє собою базований на засадах верховенства права, законності й обґрунтованості акт судової влади, що ухвалений іменем України та яким вирішується розгляд справи про поновлення батьківських прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 17 с.
2. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 193 с.
3. Бичкова С. С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав: дис. ... д-ра філософії: 053. Київ, 2021. 163 с.
4. Борсук В. Досвід правового регулювання позбавлення батьківських прав за законодавством Молдови та окремих держав Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №3 (31). С. 95-100. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1441/1488>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.95>.
5. Борсук В. О. Безповоротність поновлення батьківських прав та поновлення таких сімейних прав. *Наше право*. 2025. №3. С. 141-146. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-3/NP_2025_3_141.pdf. DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.19>.
6. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. 2025. №17. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-01-10>.
7. Борсук В. О. Поновлення батьківських прав: поняття та правові наслідки у законодавстві та правовій доктрині. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування*: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 268-270.

8. Борсук В. О. Поняття та підстави позбавлення батьківських прав в сімейному праві. *Двадцять перші осінні юридичні читання: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 120-122.

9. Борсук В. Правові підстави позбавлення батьківських прав: питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. №5 (57). С. 129-134. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/10992>. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.22>.

10. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для дитини та інших членів сім'ї особи, позбавленої батьківських прав. *Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І.* (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 372-375.

11. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для особи, позбавленої батьківських прав. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави: збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова* (м. Хмельницький, 10 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 21-23.

12. Борсук В. О. Судовий захист прав та інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав*

людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 37-39.

13. Буряченко А. М. Відповідальність за невиконання обов'язку щодо надання утримання у сімейному праві: дис. ... д-ра філософії: 081. Хмельницький, 2023. 234 с.

14. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький: Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.

15. Ватрас В. А. Право на батьківство. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 293-295.*

16. Ватрас В. А. Право на материнство. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 299-300.*

17. Ватула О. М. Позбавлення батьківських прав за європейським законодавством. *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні (м. Київ, 22 травня 2024 року). Київ: ДНДІ МВС України, 2024. С. 107-110.*

18. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 469 с.

19. Гопанчук В., Мироненко В. С. Ухилення від виконання обов'язку щодо виховання дитини в умовах воєнного стану в Україні: складні життєві обставини чи підстава позбавлення батьківських прав. *Юридичний вісник. 2022. №5. С. 109-119.*

20. Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків: Фактор, 2011. 575 с.

21. Даценко В. М., Гуцал Л. В., Юровська Г. В. 93 питання з сімейного права. Посібник для суддів / під редакцією В. М. Даценка. Київ: Алерта, 2020. 98 с.

22. Декларація прав дитини прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

23. Дякович М. М. Інтереси дитини в сімейному праві України. *Актуальні проблеми сімейного права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни* (м. Харків, 11 квіт. 2025 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права; Гром. орг. «Цивілістична платформа». Харків: Право, 2025. С. 38-43.

24. Дякович М. М. Сімейне право: навч. посіб. 2-ге вид. випр. та доп. Київ: Правова єдність, 2012. 552 с.

25. Житловий кодекс України від 30.06.1983 №5464-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/conv#n378>

26. Єфремова І. О. Заходи відповідальності у сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 19 с.

27. Звіт про здійснення правосуддя Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду за 2024 рік. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/6_Zvit_6_KCS_VS_2024.pdf

28. Канзафарова І. С. Відповідальність сімейно-правова. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого.* Харків: Право, 2021. С. 72-74.

29. Кваліфікаційний іспит адвоката: доступ до майбутньої професії: навчальний посібник: теоретична частина. 2-е видання зі змінами і

доповненнями та з урахуванням правових позицій Верховного Суду / за ред. д-ра юрид. наук, проф. О. П. Кучинської, д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького, д-ра юрид. наук, проф. О. Г. Яновської. Київ: Алерта, 2019. 932 с.

30. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

31. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.69. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07#Text> **(втратив чинність)**

32. Конвенція ООН про права дитини у редакції від 20.11.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

33. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці №182. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text

34. Конончук Н. М. Сімейно-правовий статус дитини за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 208 с.

35. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

36. Красицька Л. В. Батьківство. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 17-18.

37. Красицька Л. В. Відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 63-65.

38. Красицька Л. В. Здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав.

наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 153-156.

39. Красицька Л. В. Поновлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 253-254.*

40. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 46 с.

41. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

42. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

43. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.

44. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 149 с.

45. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

46. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 194 с.

47. Масюк В., Німашук М. Позбавлення батьківських прав. Юридичні аспекти. Харків: Право, 2020. 246 с.

48. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 19 с.

49. Москаленко К. В. Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 13. С. 221-260.

50. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2003. 464 с.

51. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / С. Б. Булеца, Ю. Ф. Іванов, О. В. Ієвіня та ін. Київ: «Видавничий дім «Професіонал», 2011. 428 с.

52. Оніщук О. М. Зловживання батьківськими правами: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2021. 217 с.

53. Пархоменко В. О. Ухилення від виконання обов'язків як підстава позбавлення батьківських прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №6. С. 246-250. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294477/287258>

54. Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 №1751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF#Text>

55. Постанова Верховного Суду від 05.06.2019 в справі №554/1796/16-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/82526300>

56. Постанова Верховного Суду від 04.09.2019 в справі №211/559/16-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/84092320>

57. Постанова Верховного Суду від 23.04.2020 в справі №420/1075/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/88979390>

58. Постанова Верховного Суду від 29.04.2020 в справі №522/10703/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/89107379>

59. Постанова Верховного Суду від 15.04.2021 в справі №243/13191/19-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/96342704>

60. Постанова Верховного Суду від 02.06.2021 в справі №199/6950/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97495427>

61. Постанова Верховного Суду від 17.06.2021 в справі № 466/9380/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97771761>

62. Постанова Верховного Суду від 08.09.2021 в справі №607/25451/19.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/99556264>
63. Постанова Верховного Суду від 29.09.2021 в справі №459/3411/18.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/100109035>
64. Постанова Верховного Суду від 06.10.2021 в справі №320/5094/19.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/100214614>
65. Постанова Верховного Суду від 08.12.2021 в справі №311/563/20.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/101829839>
66. Постанова Верховного Суду від 26.01.2022 №203/3505/19. URL:
<https://reustr.court.gov.ua/Review/102828916>
67. Постанова Верховного Суду від 26.04.2022 в справі №520/8264/19.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104178273>
68. Постанова Верховного Суду від 12.05.2022 в справі №466/5767/18.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104330051>
69. Постанова Верховного Суду від 08.06.2022 в справі № 362/4847/20.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104769461>
70. Постанова Верховного Суду від 23.06.2022 в справі №175/1713/20.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/105139632>
71. Постанова Верховного Суду від 13.07.2022 в справі №705/3040/18.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/105359259>
72. Постанова Верховного Суду від 05.06.2024 в справі №722/225/23.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/119579561>
73. Постанова Верховного Суду від 17.07.2024 в справі №755/8647/23.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/120485433>
74. Постанова Верховного Суду від 29.09.2024 в справі №185/9339/21.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/117043621>
75. Постанова Верховного Суду від 09.10.2024 в справі №755/17233/16.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/122220868>
76. Постанова Верховного Суду від 19.02.2025 в справі №147/277/24.
URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/125296237>

77. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 №1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n824>

78. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13.04.2012 №4652-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17>

79. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 №936-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#n55>

80. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України: Закон України від 16.05.2013 №245-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-18>

81. Про внесення змін до Сімейного кодексу України: Закон України від 23.02.2006 №3497-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3497-15#Text>

82. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо врахування відомостей про соціальний супровід сім'ї (особи) при захисті у судовому порядку сімейних прав та інтересів: Закон України від 03.09.2015 №668-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-19#n6>

83. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину: Закон України від 17.05.2016 р. №1370-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-19#n2>

84. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 23.06.2005 №2710-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-15>

85. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 №524-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №10. Ст. 87.

86. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР з питань, що стосуються жінок, сім'ї та дитинства: Указ

Президії Верховної Ради Української РСР від 28.01.1991 №660-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-12#Text> (втратив чинність)

87. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 №2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>

88. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 №2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>

89. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 №2229-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. №5. Ст. 35.

90. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.06.2006 №3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>

91. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text>

92. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 №565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text>

93. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

94. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 №1788-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>

95. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 №3. URL: https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0003700_07&p=1241367501250984

96. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 №463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n1022>

97. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству: Наказ Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 №509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>

98. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 №2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

99. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2021. 214 с.

100. Розгон О. В. Відібрання дитини без позбавлення батьківських прав на підставі ухилення від виконання своїх обов'язків через нестворення необхідних житлово-побутових умов. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.)* / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ; Харк. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2017. С. 207-210.

101. Розгон О. В. Позбавлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 248-251.

102. Розгон О. В. Правові наслідки позбавлення батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 337-340.

103. Романко К. М., Менджул М. В. Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 32. Том 2. С. 58-61.

104. Ромовська З. Повага як соціально-правовий феномен. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-31 квітня 2019 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 102-106.*

105. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України є взірцем ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин. *Сімейний кодекс України в системі Європейського сімейного законодавства: тези Міжнар. наук.-практ. конф. Вісник Академії адвокатури України. 2012. №3 (25). С. 241-243.*

106. Ромовська З. Сімейний кодекс України: історія – кризь серце. *Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2024. Вип. 78. С. 232–253.*

107. Ромовська З. Сімейний кодекс України: погляд у майбутнє. *Право України. 2001. №2. С. 63-69.*

108. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html>

109. Семиполець В. В. Підстави та наслідки батьківських прав. *Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 1. С. 51-55.*

110. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

111. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. І. В. Жилінкова, В. К. Антошкіна, Н. А. Д'ячкова, В. Ю. Москалюк та ін. / за ред. І. В. Жилінкової, 2008. 855 с.

112. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / Станом на 01.01.2025 / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитонova Є. О., докт. юрид. наук, проф. Сафончик О. І. Київ: Видавництво «Норми права», 2025. 432 с.

113. Сімейне право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб.: у 2-х кн. / [С. Я. Фурса, Л. Ю. Драгневич, О. С. Пульнева, Є. І. Фурса]; за ред. С. Я. Фурси. Київ: Вид. Фурса С. Я., 2005. Кн. 1. 896 с.

114. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб. Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон, Л. С. Дубчак та ін. за ред. Б. І. Андрусишина та С. І. Шимон. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 454 с.

115. Сімейне право: підруч. / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 512 с.

116. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2025. 267 с.

117. Судовий захист якнайкращих інтересів дитини та її права на виховання у сім'ї. Рапорт з громадського моніторингу судів / Упор. М. Ясеновська, Г. Христова, О. Полянський, Е. Трегубов. Харків: Колоріт, 2007. 160 с.

118. Токарчук Л. М. Позбавлення усиновлювача батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 252-253.*

119. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 16 с.

120. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2015. 195 с.

121. Труба В. І. Позбавлення батьківських прав: проблеми обґрунтування судових рішень. *Актуальні проблеми сімейного права: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права; НАПрН України, Від-ня цив.-прав. дисциплін; Гром. орг. «Цивілістична платформа».* Харків: Право, 2024. С. 82-85.

122. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

123. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 №1618-IV в редакції Закону України від 03.10.2017 №2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

124. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, Хмельницький, 2022. 478 с.

125. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.

126. Чернега В. М. Модернізація національного сімейного законодавства як запит нашого часу. *Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України: збірник матеріалів Круглого столу* (м. Київ, 4 червня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С. 49-52.

127. Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

128. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

129. Чернега В. М. Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право: підручник / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 370 с.

130. Чернега В. М. Українське сімейне ретроправо, проблеми та потенціал національного сімейного законодавства нашого часу. *Правова держава*. 2025. №57. С. 200-210.

131. Шакін Р. С. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство у формі жорстокого поводження з дітьми: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2023. 228 с.

132. Шевченко Я. М., Чеберяк П. А. Позбавлення батьківських прав. *Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.)* [та

ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4 : Н — П. URL: https://leksika.com.ua/14470309/legal/pozbavlennya_batkivskih_prav

133. Шевчук Л. В. Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, як невід’ємні чинники інтересів та прав дитини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2023. Вип. 15(27), Т. 1. С. 223-227.

134. Шеховцова В. В. Здійснення та захист права дитини на належне батьківське виховання: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 251 с.

135. Шимон С. І. Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого*. Харків: Право, 2021. С. 74-76.

136. Шимон С. І. Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого*. Харків: Право, 2021. С. 76-78.

137. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, ABGB. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/abgb>

138. ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ. URL: <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/437467/p.d.-456-1984>

139. საქართველოს სამოქალაქო კოდექსი. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31702?publication=133>

140. Семейн кодекс от 01.10.2009. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135637484>

141. Code Civil. URL: <https://legimonaco.mc/code/code-civil/>

142. Civil Code. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/2058/en>

143. Civillikums no 28.01.1937. URL: <https://likumi.lv/ta/id/225418-civillikums>
144. Código Civil de España. URL: [https://www.boe.es/eli/es/rd/1889/07/24/\(1\)/con](https://www.boe.es/eli/es/rd/1889/07/24/(1)/con)
145. Código Civil y Comercial de la Nación Ley 26.994. URL: <https://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/235000-239999/235975/texact.htm#17>
146. Código Civil peruano. URL: <https://lpderecho.pe/codigo-civil-peruano-realmente-actualizado/>
147. Codul Civil din 17 iulie 2009. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/109884>
148. Codul Familiei din 26.10.2000 Nr. 1316. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=112685&lang=ro
149. Czech Civil Code. URL: https://is.muni.cz/el/1422/podzim2015/SOC038/um/NObcZ_anglicky_strojovy_preklad.pdf
150. Družinski zakonik – DZ. URL: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7556>
151. Family Code of Albania: Law Number 9062 Adopted May 8, 2003. URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/alb208226.pdf>
152. Family Code of the Republic of Azerbaijan. URL: <load/92610/AZE-92610.pdf>
153. French Civil Code (Code civil des Français). URL: https://www.translex.org/601101/_/french-civil-code-2016/#head_31
154. German Civil Code (BGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p3457
155. Hungary Civil Code. URL: https://tdziegler.files.wordpress.com/2014/06/civil_code.pdf
156. Kodeks rodzinny i opiekuńczy USTAWA z dnia 25 lutego 1964 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-rodzinny-i-opiekunczy-16785962>

157. Lietuvos Respublikos Civilinis Kodeksas. URL: <https://www.infolex.lt/ta/60696>
158. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
159. Obiteljski zakon («Narodne novine», br. 116/2003, 17/2004). URL: <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>
160. Perekonnaseadus alates 18.11.2009 RT I 2009, 60, 395. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13330603>
161. Polgári törvénykönyv 2013. évi V. törvény (Ptk). URL: <https://njt.hu/jogszabaly/2013-5-00-00>
162. Porodični Zakon. URL: <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/porodicni-zakon.html>
163. Porodični Zakon. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/porodicni_zakon.html
164. Porodični zakon Federacije i Hercegovine. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/porodicni-zakon-federacije-bih.html>
165. Zákon o rodine (Zákon č. 36/2005 Z.z.). URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36>
166. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/main_site/zvit_2024/1-%D1%86_4.2024.xls
167. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу приватного права) від 22 січня 2026 року №14394. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ТА ВІДОМОСТІ ПРО
АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Борсук В. Досвід правового регулювання позбавлення батьківських прав за законодавством Молдови та окремих держав Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №3 (31). С. 95-100. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1441/1488>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.95>.

2. Борсук В. Правові підстави позбавлення батьківських прав: питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. №5 (57). С. 129-134. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/10992>. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.22>.

3. Борсук В. О. Безповоротність поновлення батьківських прав та поновлення таких сімейних прав. *Наше право*. 2025. №3. С. 141-146. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-3/NP_2025_3_141.pdf. DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.19>.

4. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. 2025. №17. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-17-01-10>. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-01-10>.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Борсук В. О. Поняття та підстави позбавлення батьківських прав в сімейному праві. *Двадцять перші осінні юридичні читання: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6*

жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 120-122.

2. Борсук В. О. Судовий захист прав та інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини* (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 37-39.

3. Борсук В. О. Поновлення батьківських прав: поняття та правові наслідки у законодавстві та правовій доктрині. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслової (Харків, 17 лют. 2023 р.)*. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 268-270.

4. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для особи, позбавленої батьківських прав. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави: збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова* (м. Хмельницький, 10 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 21-23.

5. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для дитини та інших членів сім'ї особи, позбавленої батьківських прав. *Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І.* (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 372-375.

ДОДАТОК Б

КОМІТЕТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ з питань правової політики

вул. М. Грушевського, 5, м. Київ, 01008, www.rada.gov.ua

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження

БОРСУК В.О. у законотворчу діяльність

Комісія у складі: заступника Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики – голови підкомітету з цивільного та адміністративного законодавства Калаура І.Р., голови підкомітету з питань адаптації законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis EC), виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері європейської інтеграції Стефанчука М.О., та керівника секретаріату Комітету Колісника І.В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження аспіранта Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова – Борсука В.О. на тему: «Позбавлення батьківських прав у сімейному праві», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право».

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України як основної форми права в нашій державі.

Цей акт наданий для подання у відповідну спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Заступник Голови Комітету

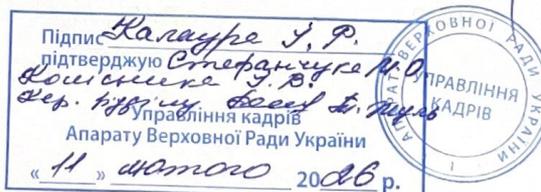
 І.Р. КАЛАУР

Голова підкомітету

 М.О. СТЕФАНЧУК

Керівник секретаріату Комітету

 І.В. КОЛІСНИК

Апарат Верховної Ради України
 04-26/18-2026/29991 від 12.02.2026

2148698

Олегу

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова, доктор юридичних
наук, професор, заслужений юрист України

Олег ОМЕЛЬЧУК

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес Борсука В. О. на тему:
«Позбавлення батьківських прав у сімейному праві»

м. Хмельницький

«5» лютого 2026 року

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: завідувачки кафедри приватного права, докторки юридичних наук, професорки Гринько Світлани Дмитрівни, професора кафедри приватного права, доктора юридичних наук, професора Ватраса Володимира Антоновича, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Борсука В. О. наукові положення і висновки з теми «Позбавлення батьківських прав у сімейному праві» були детально вивчені колективом кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані у дисертації наукові публікації:

1. Борсук В. Досвід правового регулювання позбавлення батьківських прав за законодавством Молдови та окремих держав Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №3 (31). С. 95-100. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1441/1488>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.95>.
2. Борсук В. Правові підстави позбавлення батьківських прав: питання теорії та практики. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. №5 (57). С. 129-134. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/viewpdf/10992>. DOI:

<https://doi.org/10.51647/kelm.2023.5.22>.

3. Борсук В. О. Безповоротність поновлення батьківських прав та поновлення таких сімейних прав. *Наше право*. 2025. №3. С. 141-146. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-3/NP_2025_3_141.pdf. DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.19>.

4. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. 2025. №17. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-17-01-10>. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-01-10>.

5. Борсук В. О. Поняття та підстави позбавлення батьківських прав в сімейному праві. *Двадцять перші осінні юридичні читання: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова* (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 120-122.

6. Борсук В. О. Судовий захист прав та інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини* (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 37-39.

7. Борсук В. О. Поновлення батьківських прав: поняття та правові наслідки у законодавстві та правовій доктрині. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова* (Харків, 17 лют. 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 268-270.

8. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для особи, позбавленої батьківських прав. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави: збірник тез XXVII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова* (м. Хмельницький, 10 березня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 21-23.

9. Борсук В. О. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для дитини та інших членів сім'ї особи, позбавленої батьківських прав. *Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії,*

Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 372-375.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних та семінарських (практичних) занять з таких навчальних дисциплін: «Сімейне право», «Проблеми сімейного права» та «Джерела сімейного права».

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

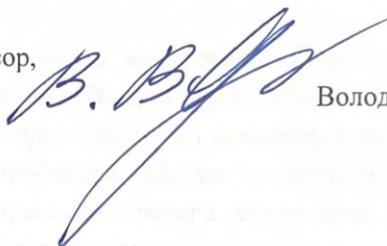
Члени комісії:

завідувачка кафедри
приватного права,
докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України

Світлана ГРИНЬКО

професор кафедри
приватного права,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Володимир ВАТРАС

Хмельницький університет управління та права
Відділ
Підпис: *Віктор Захарчук*
ЗАСВІДЧУВАННЯ № 14163438
Нач. ВК ХУУП імені Леоніда Юзькова * *Віктор Захарчук*

Хмельницький університет управління та права
Відділ
Підпис: *Світлана Гринько*
ЗАСВІДЧУВАННЯ № 14163438
Нач. ВК ХУУП імені Леоніда Юзькова * *Світлана Гринько*

Хмельницький університет управління та права
Відділ
Підпис: *Володимир Ватрас*
ЗАСВІДЧУВАННЯ № 14163438
Нач. ВК ХУУП імені Леоніда Юзькова * *Володимир Ватрас*